

Vijfde Voortgangsrapportage Natuur

Natuur in Nederland

Stand van zaken eind 2018 en ontwikkelingen in 2019

Ministerie van Landbouw,
Natuur en Voedselkwaliteit

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Vijfde Voortgangsrapportage Natuur

Natuur in Nederland

Stand van zaken eind 2018 en ontwikkelingen in 2019

Ministerie van Landbouw,
Natuur en Voedselkwaliteit

Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

Voorwoord

Natuur is mooi, kwetsbaar, noodzakelijk en de basis voor al het leven op aarde. Natuur levert gezonde bodems, schoon water, schone lucht, bestuivers voor voedselgewassen, natuurlijke weerstand tegen ziekten en plagen en veerkracht bij het opvangen van klimaatverandering.

Een biodiverse natuur is daarom van levensbelang, zowel op het land als in en rond het water. En daar zetten wij ons met verve voor in. Het Natuurnetwerk Nederland groeit en in natuurgebieden gaat de natuurkwaliteit voorzichtig de goede kant op. Dat motiveert om op volle kracht door te gaan. Want er is ook nog veel werk aan de winkel. Vooral op het platteland en in de stad staat de natuur nog altijd onder druk.

Bovendien wachten er nieuwe uitdagingen aan de horizon. Het landbouwproductiesysteem staat aan de vooravond van een omschakeling naar een toekomstbestendige kringlooplandbouw. De groeiende vraag naar duurzame energie legt nieuwe druk op de al schaarse ruimte. Klimaatverandering kan een ramp betekenen voor ons welzijn én de biodiversiteit – we hebben allemaal de droge zomer van 2018 nog vers op ons netvlies staan.

Andersom bieden die uitdagingen kansen. Natuur is onze bondgenoot. Natuur kan het water van piekbuien opvangen en helpen opslaan voor perioden van droogte. Een natuurinclusieve landbouw kan onze voedselproductie duurzamer maken en een impuls betekenen voor de boerenlandnatuur.

Door het natuurbeleid te verbreden naar andere sectoren, wordt de natuur meer kansen gegeven en natuurbehoud vanzelfsprekend. We hebben afgelopen jaar de eerste concrete stappen gezet. Een robuuste natuur is nodig vanwege de klimaatverandering en daarom gebaat bij de klimaatafspraken, voor het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid onderzoeken we hoe natuurinclusieve landbouw beloond en gestimuleerd kan worden, via het Interbestuurlijk Programma Vitaal Platteland verknopen we processen, uitdagingen en partijen aan elkaar.

Dit kan de overheid niet alleen; we doen dat samen met (agrarische) ondernemers, natuurbeheerders, onderzoekers en andere maatschappelijke partners. Die partners nemen ook zelf initiatief: het Deltaplan Biodiversiteitsherstel, waarmee achttien partijen uit landbouw, wetenschap en maatschappij samen de schouders zetten onder biodiversiteitsherstel is een prachtig samenwerkingsverband dat we graag als provincies en het Rijk ondersteunen.

Wij zetten de komende jaren vaart achter een biodiverse en robuuste natuur, op het land en in het water. En we gaan in het natuurbeleid aan de slag met andere sectoren die van invloed zijn op de biodiversiteit, zoals met de landbouw, de woningbouw en infrastructuur. We staan samen voor grote maatschappelijke opgaven en die kunnen we alleen het hoofd bieden door vernieuwend te zijn, ook in het natuurbeleid. Daar gaan we voor.

Peter Drenth

Gedeputeerde Gelderland

Voorzitter IPO Bestuurlijke

Adviescommissie Vitaal Platteland

Carola Schouten

Minister van

Landbouw, Natuur en

Voedselkwaliteit

Inhoud

Samenvatting	4
1. INLEIDING	6
2. WAAR STAAN WE NU?	10
2.1 Natuurnetwerk Nederland	11
2.2 Meerjarenprogramma Ontsnippering: het realiseren van meer natuurlijke verbindingen	17
2.3 Natura 2000	18
2.4 Programma Aanpak Stikstof (PAS)	18
2.5 Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer	19
2.6 Interprovinciaal wolveplan opgesteld	24
2.7 Ontwikkelingen in de grote wateren	24
2.8 Natuurkwaliteit landnatuur	31
2.9 Vermaatschappelijking, natuur en economie, lerend vermogen	36
3. WAT ZIJN DE TRENDS, ONTWIKKELINGEN EN OPGAVEN?	42
3.1 Eerste aanzet voor combineren van opgaven	44
3.2 Samen naar een vitaal platteland	45
3.3 Verbinden met de landbouw	46
3.4 Verbreding in klimaatbeleid	47
3.5 Deltaplan Biodiversiteitsherstel	53

Bijlagen

Bijlage 1 Natuurkwantiteit	56
Bijlage 2 Monitoring van natuur	58
Bijlage 3 Overzicht Projecten Grote Wateren	60
Bijlage 4 Overzicht Beleidsrelevante Natuurindicatoren	63

Samenvatting

Binnen het Natuurnetwerk Nederland (NNN) is in 2018 1.781 hectare grond voor nieuwe natuur verworven en 3.029 hectare natuur ingericht. Dit is een lichte stijging ten opzichte van voorgaande jaren. Per 1 januari 2019 verstrekken provincies voor 490.953 hectare een natuurbeheersubsidie (SNL of een voorloper daarvan). In totaal bestond het NNN uit ruim 690.000 hectare natuur.

We houden koers maar realiseren ons dat de opgave om in 2027 80.000 hectare extra natuur te hebben ingericht geen gemakkelijke opgave is. Vooral de verwerving van sommige laatste essentiële hectares vormt een horde. We houden echter vast aan de ambitie en gaan daarvoor met natuurpartners en grondeigenaren verkennen met welke (innovatieve) strategieën en instrumenten de ambitie gehaald kan worden.

Naast de realisatie van het Natuurnetwerk Nederland hebben Rijk en provincies aan meer natuurprojecten gewerkt. Het Meerjarenprogramma Ontsnippering, gericht op het verbinden van natuur, is in 2018 afferond en krijgt vervolg in een Community of Practice. Het Rijk werkt aan 48 projecten in de grote wateren. Voor Caribisch Nederland zijn budgetten vrijgemaakt voor natuurprojecten en de problematiek als gevolg van loslopend vee.

Belangrijk is ook de voortgang van het Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer. Na de eerste drie beheerjaren (2016-2018) concluderen de provincies dat het werken met agrarische collectieven werkt: de veertig collectieven worden professioneler en het beheer is verbeterd. Het ANLb heeft ook geleid tot nieuwe initiatieven en samenwerkingsverbanden. Zo werkt een groot aantal collectieven ook aan biodiversiteit via natuurinclusieve landbouw, en experimenteren ze in pilots ter voorbereiding van het nieuwe Gemeenschappelijke Landbouwbeleid.

De natuurkwaliteit vraagt ondanks haar lichte herstel nog grote aandacht. In natuurgebieden lijkt de afname van biodiversiteit te stabiliseren, maar in het agrarisch gebied en in de stad is nog steeds sprake van een afname. Conclusie: het natuurbeleid dringt de afname van biodiversiteit terug, maar is onvoldoende om de totale afname in biodiversiteit tegen te houden.

Om die reden willen Rijk en provincies de komende jaren vooral in gaan zetten op vermaatschappelijking en verbreding van natuur. Dat kan zorgen voor meer natuur en meer kwaliteit. Daarbij zoeken ze blijvend naar mogelijkheden om de verbinding tussen economie en natuur te versterken, bijvoorbeeld door greendeals te sluiten.

Daarnaast staat Nederland voor een aantal grote maatschappelijke opgaven die ook een impact hebben op de natuur (denk aan klimaatverandering). Andersom kan de natuur ook een bijdrage leveren aan die opgaven (verminderen van wateroverlast bij piekbuien). Rijk en provincies zetten daarom de komende jaren in op het verbreden en verbinden van natuurbeleid naar andere partijen en sectoren.

Grutto

A photograph of a row of modern brick houses with large windows, reflected in a canal. In the foreground, there is a willow tree and some grassy banks. The sky is clear and blue.

1

Inleiding

De natuur is het waard om ons voor in te zetten. Natuur is ten eerste noodzakelijk. Het is de basis van ons bestaan. Natuur is bovendien mooi. Mensen genieten ervan en raken erdoor ontroerd. Maar natuur is vaak ook kwetsbaar. Ze verdient daarom onze aandacht en bescherming.

In ons dichtbevolkte land, waar veel verschillende functies een beroep doen op de schaars beschikbare ruimte, is het beschermen en verbeteren van natuurwaarden een belangrijke opgave voor de maatschappij als geheel.

Natuurbeleid in beweging

Het natuurbeleid is flink in beweging. Provincies en het Rijk focussen niet meer enkel en alleen op de realisatie van het Natuurnetwerk Nederland, het verbeteren van milieucondities en het uitvoeren van regulier en agrarisch natuurbeheer. Wij zien dat de multifunctionele waarde van natuur kan bijdragen aan de grote duurzaamheidsopgaven waarvoor Nederland staat. Natuur kan als bondgenoot optreden bij grote maatschappelijke opgaven zoals de landbouwtransitie en de klimaatverandering. Denk aan natuurlijke klimaatbuffers: gebieden die meehelpen om de gevolgen van klimaatverandering op te vangen en tegelijkertijd bijdragen aan natuurdoelen. Die multifunctionele inzet van natuur vraagt om een bredere aanpak van het natuurbeleid, om verbreding en verbinding met bekende en minder bekende partners en sectoren.

In deze Voortgangsrapportage Natuur (VRN) belichten we zowel de voortgang van de bestaande afspraken en opgaven als de ontwikkelingen die provincies op het gebied van verbreden en verbinden inmiddels samen met maatschappelijke partners en het bedrijfsleven hebben

opgepakt of nog willen gaan oppakken. Daarnaast belichten we de trends en ontwikkelingen die het natuurbeleid verder gaan beïnvloeden.

De provincies zijn verantwoordelijk voor de ontwikkeling en het beheer van de natuur op land. De afspraken daarover met het Rijk staan in het Natuurpact. In de kern gaat het om het beschermen en verbeteren van de biodiversiteit via een robuust natuurnetwerk (met de inrichting van 80.000 hectare extra natuur), goed beheer van natuurgebieden en het effectiever maken van agrarisch natuurbeheer, herstel van natuur en water- en milieucondities, het versterken van de verbinding tussen natuur en economie en het versterken van de maatschappelijke betrokkenheid bij natuur. De provincies zijn daarbij verantwoordelijk voor de beleidsinvulling en -uitvoering, het Rijk moet zorgen voor de kaders en verantwoording afleggen aan de Europese Commissie over het nakomen van Europese verplichtingen. Het Rijk draagt daarnaast zorg voor de natuur in de grote wateren en bevordert de bescherming van natuur in Caribisch Nederland.

Samenwerking essentieel

Met alleen inrichting van nieuwe natuur zijn we er niet. Goed beheer is cruciaal voor het verbeteren en behouden van natuurkwaliteit. Vooral de milieu- en watercondities vragen aandacht: hoe hoger de kwaliteit, hoe groter de mogelijkheden voor de biodiversiteit. Provincies trekken samen met natuurbeheerders op. Hierdoor is er meer maatwerk mogelijk voor afzonderlijke, concrete gebieden of beheertypen en staat men dichter bij lokale stakeholders en samenwerkingsverbanden.

Bij het beheer van natuurgebieden zijn veel partijen betrokken: gespecialiseerde natuurbeheerders of natuur- en milieuverenigingen, particuliere bos-eigenaren, individuele boeren, agrarische collectieven en wildbeheer-eenheden. Al die verschillende partijen dragen hun eigen steentje bij met gebiedsspecifieke vormen van beheer. Soms gaat het om actief beheer zoals extensieve begrazing, hooien en maaien, plaggen, kappen, ploegen of jacht. Andere keren gaat het om niets doen en de spontane ontwikkeling haar gang laten gaan. Door nieuwe technologie te ontwikkelen en kennis en ervaringen te delen kunnen doelen en beheer goed op elkaar afgestemd worden.

Nieuwe uitdagingen vragen om nieuwe afspraken

Diverse maatschappelijke opgaven zijn van invloed op de opgaven in het Natuurpact. Er is bijvoorbeeld behoefte aan grond in het buitengebied voor windmolens en zonnepanelen. Daarom hebben provincies en Rijk in 2018 en 2019 verschillende afspraken gemaakt waar natuurontwikkeling en -bescherming onderdeel van uitmaken.

Zo hebben vier overheden in 2018 in het Interbestuurlijk Programma Vitaal Platteland (IBP VP) afgesproken om opgaven, waaronder die voor natuur, gezamenlijk gebieds-

gericht en integraal op te pakken. Het combineren van functies voor meerdere doelen staat ook centraal in de klimaatopgave. Het Klimaatakkoord ligt nu voor bij de Tweede Kamer. Daarbij is met name de sector ‘landbouw en landgebruik’ voor de naturopgave van belang. Het Klimaatakkoord leidt naar verwachting eind 2019 tot verregaande afspraken. Ook het Europese Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) krijgt, naast het economische doel, steeds meer ecologische en sociale doelen. Via het Nationaal Strategisch Plan (NSP) geven provincies en Rijk gezamenlijk vorm aan de invulling van het GLB (periode 2021-2027).

Dankzij deze ontwikkelingen verbreedt het natuurbeleid zich meer en meer naar andere domeinen; andersom dragen die domeinen ook meer en meer bij aan natuur. Soms zullen opgaven ook met elkaar kunnen concurreren. Door het natuurbeleid te verbreden en te verbinden met andere opgaven, sectoren en partners hopen provincies en Rijk dat alle ontwikkelingen zowel natuurontwikkeling als biodiversiteitsherstel zo veel mogelijk positief beïnvloeden. En natuur meer en meer gezien gaan worden als een kans in plaats van een bedreiging. En daarmee ingezet gaat worden als (deel-)oplossing van het probleem.

De Onlanden, een natuurgebied tussen het Leekstermeer en het Peizerdiep in de Noord-Drentse gemeente Noordenveld.

2

Waar staan we nu?

En biodiverse, aantrekkelijke en maatschappelijk waardevolle natuur in Nederland, dat is waar provincies en het Rijk samen met een groot aantal maatschappelijke partijen aan werken. In dit hoofdstuk leest u over de voortgang in de afspraken die daarvoor in het Natuurpact zijn gemaakt.

2.1 Natuurnetwerk Nederland

In 2013 is middels het Natuurpact is afgesproken dat de provincies de ambitie hebben om in 2027 samen minimaal 80.000 hectare extra landnatuur aan het Natuurnetwerk Nederland (NNN) toe te voegen en in te richten. Van begin 2011 tot eind 2018 is 38.743 hectare ingericht, waarvan 3.029 hectare in 2018. Dat betekent een resterende opgave van minimaal 41.257 hectare tot 2027. In totaal is het NNN eind 2018 bijna 695.000 hectare groot (zie tabel 1).

Voor een beter overzicht van het totale natuurareaal hebben de provincies met het Rijk afgesproken jaarlijks te rapporteren over alle natuur binnen het NNN, en niet alleen over de natuurgebieden waarvoor SNL-subsidie (natuurbeheersubsidie) wordt verstrekt. Naast de hectares met

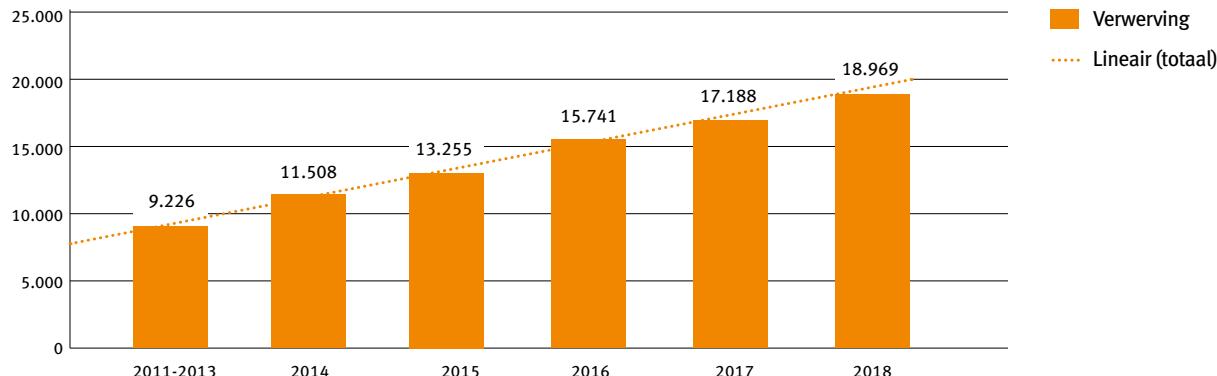
SNL-subsidie (onder andere de 80.000 hectare nieuwe natuur uit het Natuurpact), rapporteren we ook de totale hoeveelheid natuur binnen het NNN. Dit getal is in deze VRN geactualiseerd en opgehoogd met 67.910 hectare ('b' in tabel 1). Het gaat om bijvoorbeeld natuurterreinen van Defensie of waterleidingmaatschappijen, die wel behoren tot het NNN maar tot voor kort geen onderdeel waren van de rapportage. Deze hectares zijn (deels met terugwerkende kracht) sinds 2018 in het totale areaal opgenomen. Naar verwachting is het NNN door de realisatie van de resterende inrichtingsopgave in 2027 ruim 735.000 hectare groot.

In de volgende paragrafen zoomen we in op de voortgang in verwerven, inrichten en beheer.

Tabel 1: Totaalbeeld Natuurnetwerk Nederland Landnatuur per 1-1-2019

a. Gerealiseerde natuur binnen het Natuurnetwerk Nederland tot 1-1-2011	588.000 ha
b. Actualisatie gerealiseerde natuur binnen het NNN	67.910 ha +
c. Gerealiseerde natuur tussen 1-1-2011 en 1-1-2019	38.743 ha +
d. Oppervlakte gerealiseerd Natuurnetwerk per 1-1-2019	694.653 ha
e. Nog te realiseren deel van 80.000 ha	41.257 ha +
f. Verwachte omvang van het NNN per 2027	735.910 ha

Verwerving (ha)

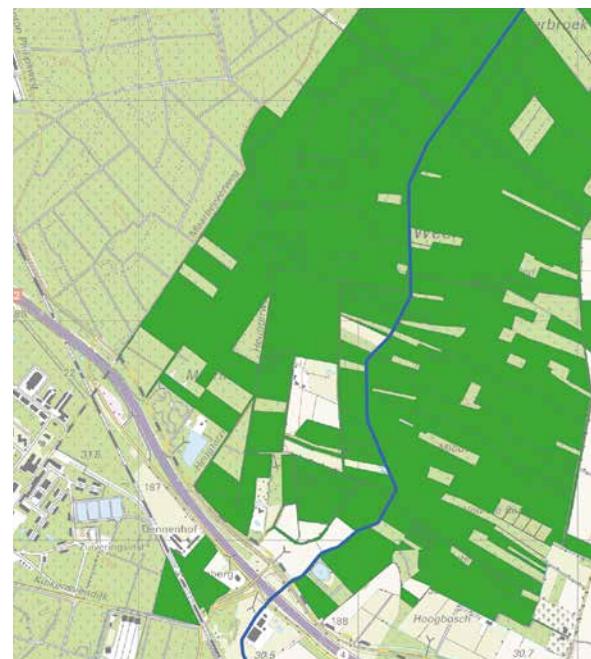

Figuur 1: In 2018 is 1.781 hectare natuурgrond verworven. In totaal is tot en met 2018 18.969 hectare natuурgrond beschikbaar gekomen. Een deel van de gronden is aangekocht, een deel blijft in particulier eigendom.

Verwerving: lichte toename in 2018

In 2018 is 1.781 hectare grond voor nieuwe natuur beschikbaar gekomen (zie figuur 1). Dit is een lichte stijging ten opzichte van voorgaande jaren. Een deel van deze hectares is nieuw door provincies verworven. Andere gronden (in de meeste gevallen landbouwgrond) blijven in particulier eigendom en krijgen de bestemming natuурgrond (wijziging in bestemmingsplan en notarieel vastgelegde kwalitatieve verplichting). De afwaardering naar natuурgrond wordt dan financieel gecompenseerd.

Veel gronden die nodig zijn voor de opgave van 80.000 hectare nieuwe natuur in 2027 zijn al beschikbaar; ze moeten alleen nog ingericht worden. Het aantal hectares grond dat nog verworven moet worden is aanzienlijk minder dan de nog in te richten gronden.

VERWERVEN SLEUTELHECTARES ESSENTIEEL VOOR INRICHTING

Door LandschappenNL en Natuurmonumenten

Het Weerterbos-Zuid maakt deel uit van het Natura2000-gebied 'Weerteren Budelerbergen en Ringselven' in de provincie Limburg. Een van de doelen is het beschermen en versterken van hoogveenbos en vennen. Daarvoor moet de waterstand omhoog. Dat lukt niet als niet alle noodzakelijke hectares in eigendom zijn. Uit figuur 2 blijkt dat die 'sleutelhectares' nog niet allemaal in handen zijn van beheerder

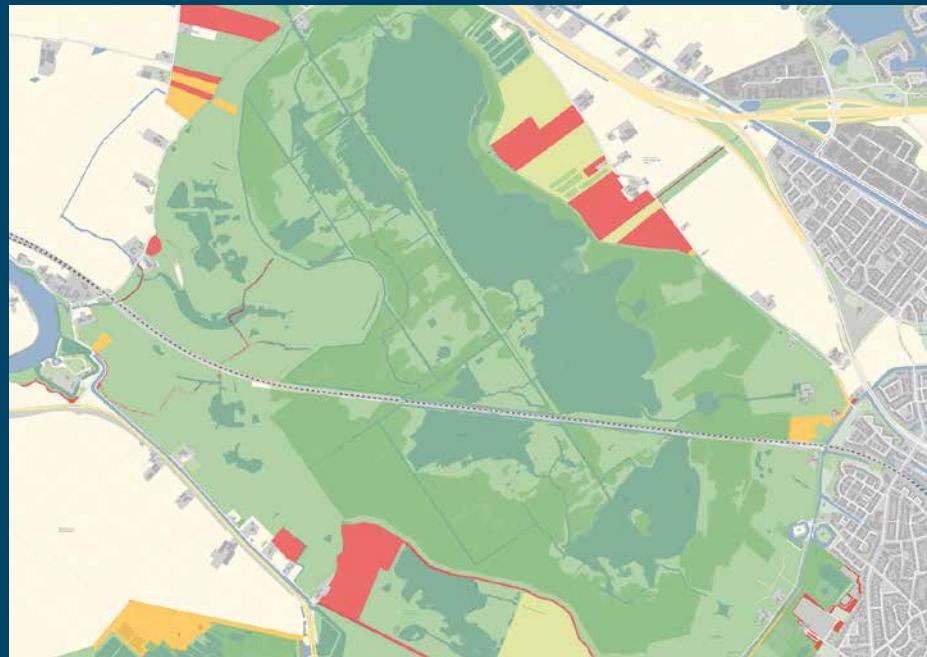
Stichting Limburgs Landschap. Met de eigenaren wordt nog gesproken over de realisatiestrategie.

De Schil (figuur 3) is een gebied van 600 hectare rondom het Naardermeer. Beide gebieden vormen samen het Natura 2000 gebied Naardermeer. Ook hier wordt al lang gewacht op de laatste grondaankopen. De restant-opgave is nu nog 40 hectare. Pas als

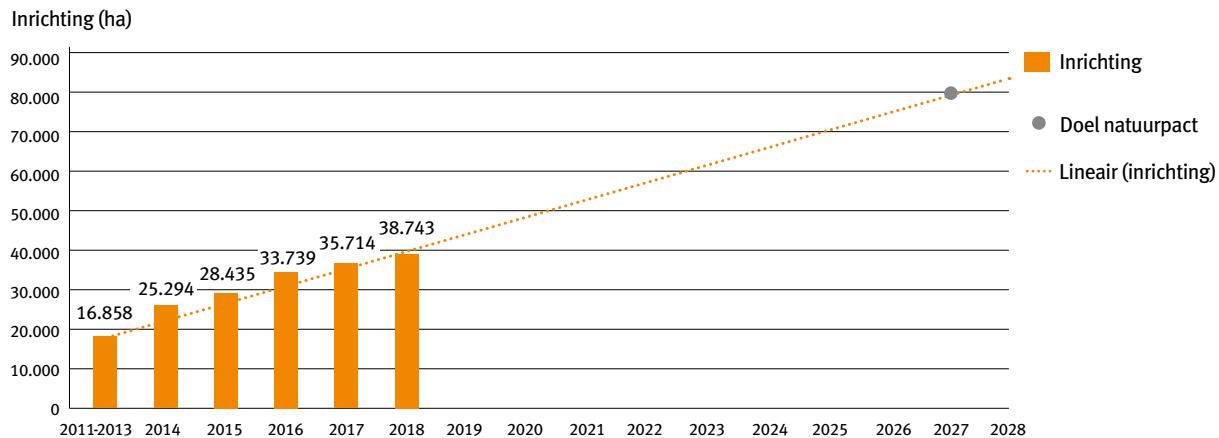
De Schil helemaal is aangekocht kan de waterhuishouding voor het hele Naardermeer structureel worden verbeterd. De provincie, Natuurmonumenten en Waterschap Amstel, Gooi en Vecht zetten sinds 2016 extra energie op het gebiedsproces, onder andere door meer projectleiders in te zetten, met een provinciaal inpassingsplan en door onteigening mogelijk te maken.

Figuur 2 (links): Kaart van het Weerterbos-Zuid, met in donkergrond de percelen in het bezit van Limburgs Landschap. De blauwe lijn is het beekje de Oude Graaf.

Figuur 3 (rechts): De Schil, Naardermeer. Pas als de laatste sleutelhectares zijn verworven kan de aanpassing van de waterhuishouding van start.

Figuur 4: In 2018 is in totaal 38.743 hectare van de opgave van 80.000 hectare ingericht.

Inrichting: lichte stijging, wachten op sleutelhectares

In 2018 is 3.029 hectare natuur ingericht, zie figuur 4. Dit is een lichte toename ten opzichte van voorgaande jaren. Zo is de inrichting van bijvoorbeeld het Reevediep in Overijssel in 2018 afgerond (328 hectare nieuwe natuur), een bypass van de IJssel met onder andere rietmoeras. Daar zitten nu al veel doelsoorten: grote groepen grutto's, wulpens, kieviten, tureluurs, bruine kiekendieven en roerdompfen.

De inrichting van een totaal gebied hangt soms nog op de verwerving van enkele hectares van een grondeigenaar, de zogenaamde sleutelhectares. Pas als deze verworven zijn kan het hele gebied worden ingericht (zie voor enkele voorbeelden het kader).

Natuur in beheer: steeds beter zicht op totale omvang

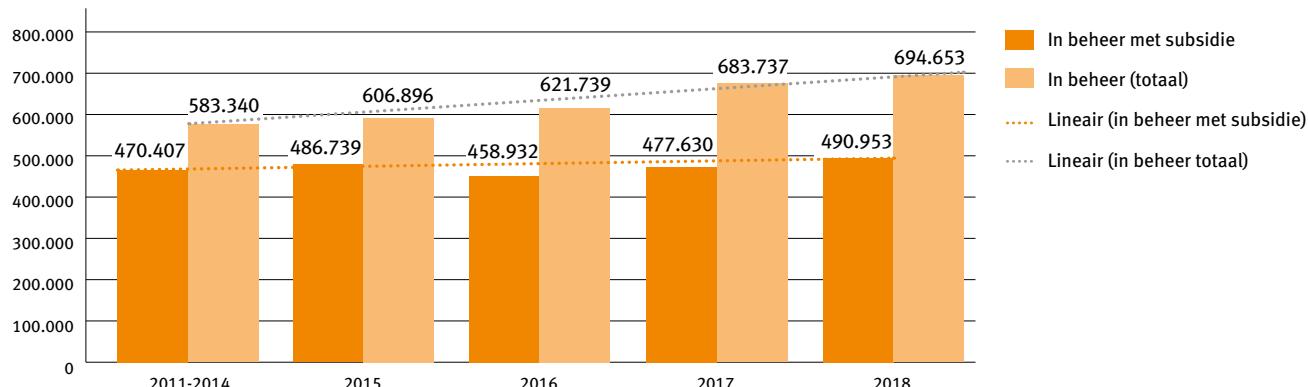
Per 1 januari 2019 verstrekken provincies voor 490.953 hectare een natuurbeheersubsidie (SNL of een voorloper daarvan). In totaal bestond het NNN op 1 januari 2019 uit

ruim 690.000 hectare natuur. Het werkelijke aantal hectares ligt mogelijk iets hoger omdat cijfers over de hectares zonder natuurbeheersubsidie nog niet compleet zijn: door verdergaande digitalisering krijgen we steeds nauwkeuriger in beeld wat de exacte oppervlakte van het NNN is. Een toelichting op deze ontwikkeling en een overzicht van de verwerving, inrichting en beheer per provincie is opgenomen in bijlage 1 ‘Natuurkwantiteit’.

Verwerven en inrichten: hoe verder

In 2018 is de verwerving en inrichting van natuur binnen het NNN iets hoger dan voorgaande jaren. We houden koers maar beseffen ook dat de resterende opgave geen eenvoudige is. Vooral grondverwerving blijft een belangrijk aandachtspunt: de grondprijzen zijn hoog, er komt weinig grond vrij en meerdere partijen zijn geïnteresseerd (met vooral een groeiende vraag vanuit de energie- en bouwsector).

Beheer (ha)

Figuur 5: De ontwikkeling van het oppervlakte natuur in het NNN sinds 2011.

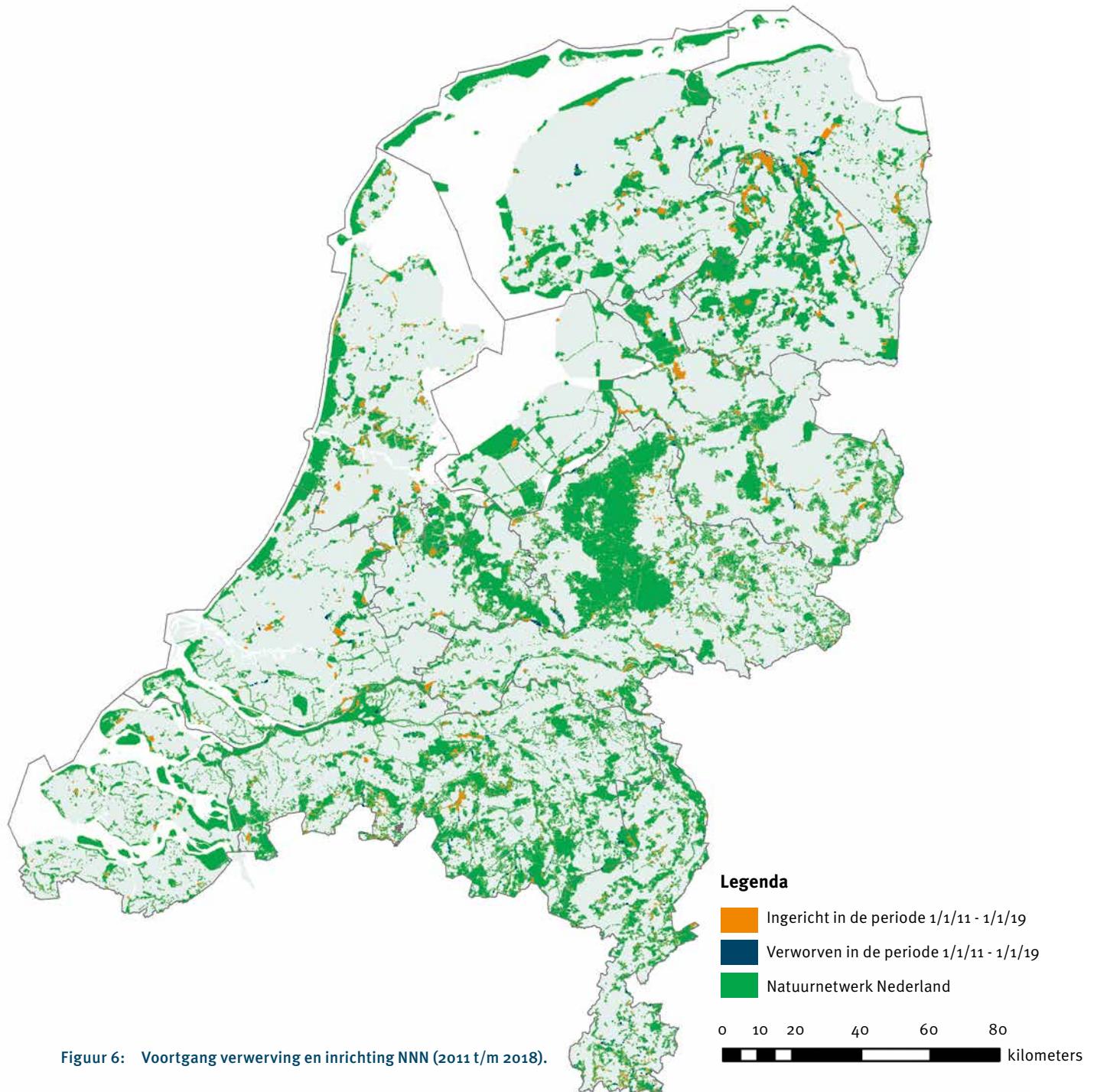
Het is daarom belangrijk om nog meer dan voorheen de natuuropgave in verbinding met andere opgaven en partners op te pakken. Uit onderzoek van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL, 2018) blijkt dat provincies sinds de decentralisatie van 2011 in het natuurbeleid steeds meer verschillende strategieën gebruiken¹. En daar herkennen wij ons in. Zo gaan provincies onderzoeken welke rol zij bijvoorbeeld kunnen nemen in de verwerving van (sleutel)hectares. En stimuleren provincies grondeigenaren om zelf natuur te realiseren. Maar we treffen ook voorbereidingen om naast instrumenten als minnelijke verwerving (verwerving op vrijwillige basis) over te gaan op onteigening. In Noord-Brabant heeft een vernieuwde aanpak in 2018 geleid tot circa twee keer zoveel verworven hectares als in 2017. De inzet van deze nieuwe

strategieën kost meestal wel veel tijd. Provincies verkennen het komende jaar met natuurpartners en grondeigenaren met welke (innovatieve) strategieën en instrumenten de ambitie gehaald kan worden.

In dit verband heeft de Tweede Kamer gevraagd een actieplan op te stellen voor het realiseren van de opgave voor het NNN in 2027 en hierin per provincie de resterende opgaven en voorgenomen maatregelen te beschrijven (TK motie 33576-145)². Namens het kabinet heeft de minister aangegeven uitvoering te willen geven aan de motie nadat zij -na vorming van nieuwe provinciale colleges- met colleges hierover heeft gesproken. In de volgende VRN zullen wij gezamenlijk inhoudelijk ingaan op de relevante aspecten zoals die in de motie naar voren komen.

1 https://www.wur.nl/upload_mm/f/9/f/47edcfe5-8346-4af4-8c2e-9469bda56f38_WOt-paper%2049%20webversie.pdf

2 <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2019Zo4491&did=2019D09306>

Figuur 6: Voortgang verwerving en inrichting NNN (2011 t/m 2018).

2.2 Meerjarenprogramma Ontsnippering: het realiseren van meer natuurlijke verbindingen

Door de aanleg van wegen, vaarwegen en spoorwegen zijn natuurgebieden in Nederland in de afgelopen decennia versnipperd geraakt. In het wild levende dieren zijn daardoor steeds meer vast komen te zitten in een onnatuurlijk klein leefgebied. Daarom werken Rijk en provincies ook aan het realiseren van natuurlijke verbindingen tussen natuurgebieden.

In 2018 is het Meerjarenprogramma Ontsnippering³ (MJPO) afgrond, een programma uitgevoerd in samenwerking met Rijkswaterstaat en ProRail. Door ecoducten, ecoduikers, faunatunnels en makkelijk uittrekbare oevers aan te leggen rondom bestaande rijksoverheidse infrastructuur, kunnen bijvoorbeeld wilde zwijnen, otters, herten, dassen, salamanders, kikkers en zelfs vleermuizen weer veilig oversteken. Deze dieren krijgen zo meer leefruimte en kunnen makkelijker voedsel, schuilplaatsen en een geschikte partner vinden. Ook neemt de kans op faunaslachtoffers door aanrijdingen met weg- en treinverkeer of verdrinken af. Het programma levert daarmee een grote bijdrage aan de verbetering van het functioneren van het Natuurnetwerk Nederland.

Bij aanvang van het Meerjarenprogramma Ontsnippering in 2005 zijn de locaties die ‘ontsnipperd’ moesten worden vastgelegd. De ecologische knelpunten binnen robuuste verbindingen maken geen onderdeel meer uit van het MJPO. De oorspronkelijke taakstelling van 215 op te lossen

knelpunten is hierdoor bijgesteld naar 176. Het grootste deel van deze knelpunten in de afgelopen jaren is opgelost door allerlei soorten faunavoorzieningen aan te leggen. Veel van deze voorzieningen worden intensief gebruikt door de dieren waarvoor ze bedoeld zijn. Van de 176 vastgestelde knelpunten zijn 126 knelpunten definitief opgelost, waarvan 12 in 2018. Veertig knelpunten zijn gedeeltelijk opgelost. Achtentwintig knelpunten worden na 2018 definitief opgelost omdat de betreffende maatregelen gekoppeld zijn aan grote, nog uit te voeren infrastructuurprojecten. De resterende knelpunten blijven niet of gedeeltelijk opgelost, onder andere omdat niet kan worden voldaan aan randvoorwaarden op het gebied van veiligheid of omdat een alternatieve maatregel niet kosteneffectief is.

Bij de aanleg van nieuwe infrastructuur zal ontsnippering altijd op de agenda staan. Ook is bij de afronding van het programma een zogenaamde Community of Practice opgericht (CoP Ontsnippering⁴). Deze CoP Ontsnippering is bedoeld om het netwerk en de samenwerking tussen de verschillende partners ook na het programma in stand te houden. Bijna dertig partijen hebben de intentieverklaring ondertekend, waaronder de Rijksoverheid, enkele provincies, natuurbeheerorganisaties, kennisinstellingen en adviesbureaus.

³ <https://www.mjpo.nl/nieuws-publicaties/427/laatste-jaarverslag-mjpo-dit-hebben-we-in-2018-bereikt.html>

⁴ <https://www.mjpo.nl/nieuws-publicaties/425/start-community-of-practice-ontsnippering.html>

2.3 Natura 2000

Om natuurgebieden en essentieel leefgebied van bedreigde soorten te beschermen heeft Nederland Natura 2000-gebieden aangewezen. De bescherming van deze gebieden is een Europese verplichting, gebaseerd op Europese Vogelrichtlijn (VR, 1979) en de Europese Habitatrichtlijn (HR, 1992). Natura 2000-gebieden maken onderdeel uit van het NNN.

Laatste aanwijzingen en wijzigingen

Het aanwijzen van een Nederlands natuurgebied als Natura 2000-gebied gebeurt met een aanwijzingsbesluit van het ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). In het aanwijzingsbesluit staat welke doelen Nederland nastreeft voor een bepaald gebied, bijvoorbeeld welke planten en dieren bescherming verdienen. Vervolgens wordt er, onder regie van de provincies of Rijkswaterstaat (RWS) en in nauw overleg met betrokken partijen, een beheerplan opgesteld waarin onder meer staat welke maatregelen nodig zijn om de doelen te behalen.

Bijna alle Natura 2000-gebieden zijn inmiddels definitief aangewezen: voor twee gebieden zijn ontwerp-aanwijzingsbesluiten, in 2018 is één nieuw gebied aangemeld (Maas bij Eijsden) waarvoor de aanwijzing nog opgestart wordt (peildatum 21 mei 2019). De komende tijd worden de laatste gebieden definitief aangewezen. In de loop der tijd zullen nog wijzigingen worden doorgevoerd voor gebieden die al zijn aangewezen, maar waarvan de grenzen of de doelen (in beperkte mate) worden gewijzigd.

Wat de beheerplannen Natura 2000 betreft zijn er inmiddels 134 beheerplannen definitief vastgesteld door het bevoegd gezag. Daarnaast zijn er 3 beheerplannen in de ontwerpfase, 18 in concept en voor 6 beheerplannen

(voor 3 gebieden op de Noordzee, beide gebieden die nog in ontwerp zijn en Maas bij Eijsden) moet de procedure nog worden gestart.

Actualisatie Natura 2000 doelendocument

De doelen die Rijk en provincies nastreven in Natura 2000-gebieden staan omschreven in het zogenaamde ‘Natura 2000 doelendocument’. Het Natura 2000 doelendocument is een beleidsnotitie van de minister van LNV. Het document geeft een toelichting op de instandhoudingsdoelen voor de 160 Natura 2000-gebieden en de daarbij gehanteerde systematiek. Dit doelendocument vormt de basis voor het aanwijzingsbesluit van elk Natura 2000-gebied. De doelen stammen nog uit 2006 en worden daarom geactualiseerd. De bedoeling is dat doelen efficiënter worden behaald, procedures eenvoudiger worden en er meer synergie komt met andere beleidsopgaven. Uitkomsten van deze actualisatie worden meegenomen in de volgende voortgangsrapportage.

2.4 Programma Aanpak Stikstof (PAS)

Het Programma Aanpak Stikstof (PAS) had als doel kwetsbare, voor stikstof gevoelige natuur in Natura 2000-gebieden te beschermen en te ontwikkelen, en tegelijkertijd economische ontwikkelingen mogelijk te houden. Het programma bevatte enerzijds brongerichte maatregelen, die leiden tot een afname van stikstofdepositie, en anderzijds herstelmaatregelen, die stikstofgevoelige habitattypen en leefgebieden van soorten versterken en beschermen.

Uitspraak Raad van State: veel in beweging

Op 29 mei 2019 heeft de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State uitspraak gedaan in enkele beroepsza-

ken tegen Natura 2000-vergunningen die zijn gebaseerd op het PAS. De Afdeling heeft geoordeeld dat het PAS niet als basis voor toestemming voor activiteiten mag worden gebruikt. Het is een stevige uitspraak die per direct forse consequenties heeft voor individuele ondernemers, maar ook voor de uitvoering van opgaven door gemeenten, provincies en Rijksoverheid op het terrein van onder meer waterveiligheid, infrastructuur, woningbouw en klimaat én inrichting van nieuwe natuur.

Op moment van schrijven van deze VRN bestond nog geen duidelijkheid over de wijze waarop in de toekomst zal worden omgegaan met het stikstofdossier. Een adviescollege Stikstofproblematiek gaat zich de komende maanden buigen over korte- en langetermijnoplossingen.

Er wordt jaarlijks en in dit geval afzonderlijk gerapporteerd over de voortgang van herstelmaatregelen over 2018.

2.5 Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer

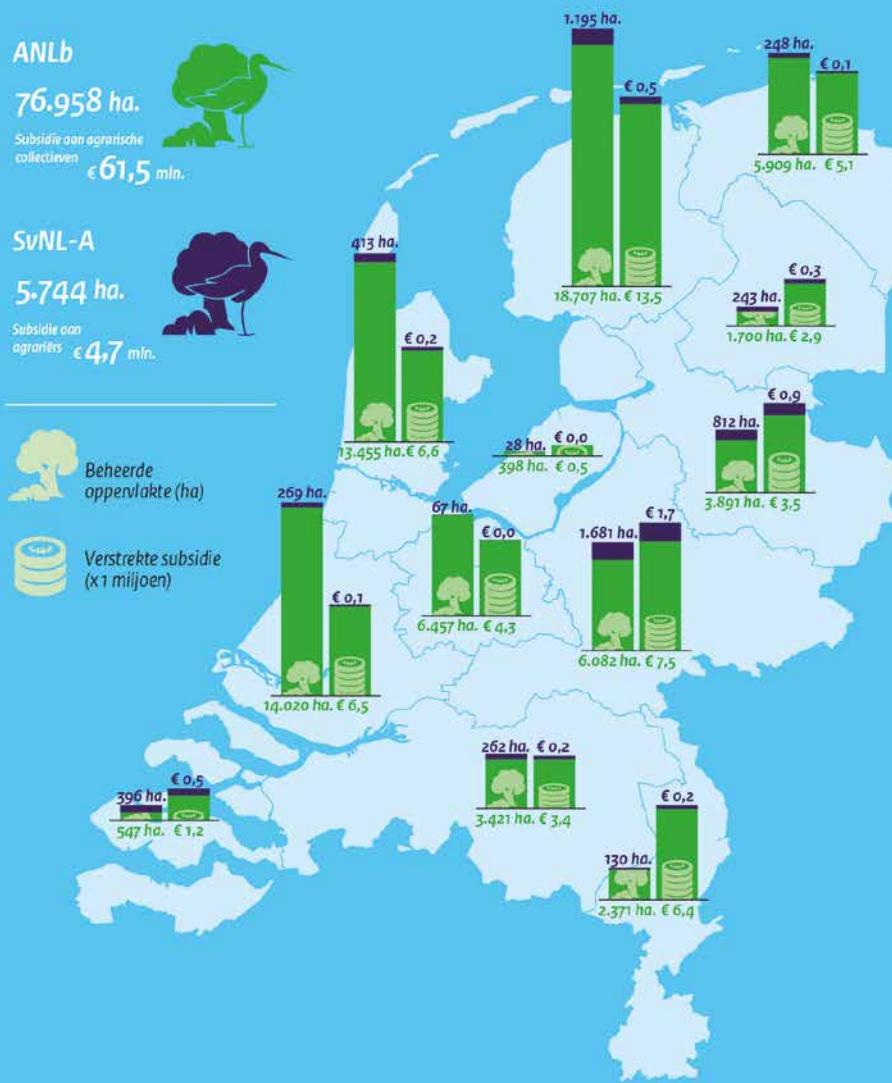
Aanvullend op de inrichting en het beheer van natuur binnen het NNN werken Rijk en provincies ook aan de verbetering van de biodiversiteit in het agrarisch gebied. Sinds 2016 gaat dat via het nieuwe stelsel Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb). In het ANLb werken boeren samen in collectieven. Dat moet het beheer ecologisch effectiever maken en de uitvoering efficiënter, met minder administratieve lasten.

In 2018 bedroeg het oppervlakte agrarisch natuurbeheer in Nederland 82.702 hectare (76.958 hectare ANLb en 5.744 hectare onder het oude SNL-A). Het ANLb-areaal vormt circa 6% van het agrarisch areaal.

Agrarisch Natuur & Landschapsbeheer 2018

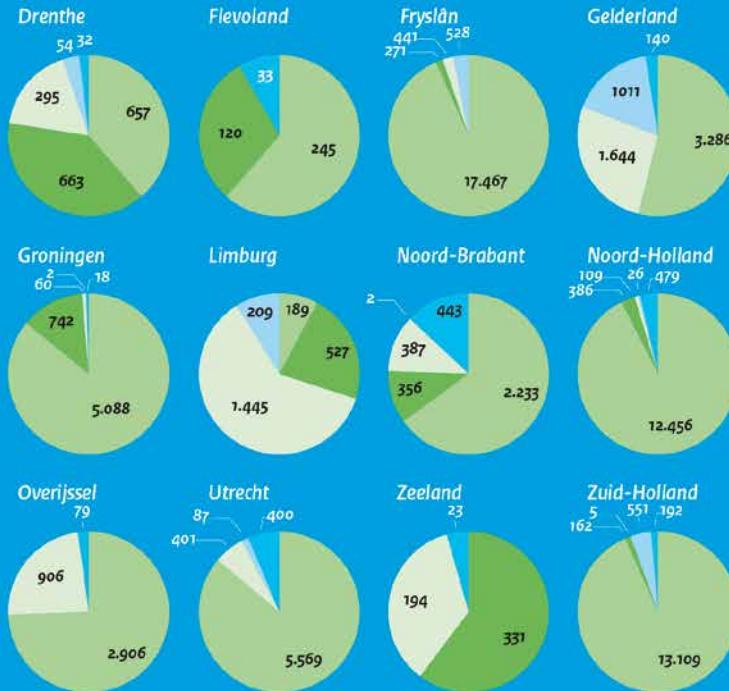
In opdracht van de provincies

Figuur 7 (zie ook rechterpagina): ANLb in 2018, SNL-A: dit zijn oude, aflopende contracten met individuele agrariërs.

ANLb Leefgebieden per provincie (in hectare)

- Open grasland
- Open akker/ akkerfauna
- Droge dooradering
- Natte dooradering
- Categorie water

Collectievenaanpak werkt

Na drie beheerjaren (2016-2018) van het ANLb blijkt dat de aanpak met collectieven werkt. De veertig collectieven worden professioneler en groeien in hun rol als uitvoerder van het ANLb en als gebiedspartner. Zij hebben met veel inzet grip gekregen op het beheer in het veld en op de organisatorische en administratieve aspecten, zoals het op kaart en in systemen intekenen en verantwoorden van het beheer. Het nieuwe stelsel met de collectieve benade-

ring heeft de kwaliteit van het beheer sterk verbeterd en heeft ervoor gezorgd dat het beheer met name is toegepast tot de meest kansrijke gebieden.

Sinds de invoering van het ANLb is het uitgekeerde bedrag aan de collectieven per beheerjaar toegenomen, van ruim € 42,4 miljoen in 2016 tot ruim € 61,4 miljoen voor beheerjaar 2018. Het netto areaal dat wordt beheerd via de collectieven is gegroeid van 64.293 hectare in 2016 tot

76.958 hectare in 2018. Ongeveer 85% van dit areaal wordt beheerd voor weidevogels. Aan het ANLb doen circa negenduizend agrariërs mee. Verbeteracties zijn uitgevoerd op het gebied van intensivering beheer en inrichting, kennisontwikkeling en kennisdelen, verbeteren beleids- en beheermonitoring, vereenvoudiging regels en procedures, professionalisering collectieven en verbeteren gebiedssamenwerking. In 2018 en 2019 is het beheer substantieel uitgebreid, onder andere met agrarisch waterbeheer dat met waterberging en bufferzones een bijdrage levert aan de doelen van de Kaderrichtlijn Water (KRW).

Dankzij het ANLb zijn ook mooie nieuwe initiatieven en samenwerkingsverbanden ontstaan, waardoor een groot aantal collectieven ook werkt aan biodiversiteit via natuurinclusieve landbouw en kringlooplandbouw. Ongeveer de helft van de collectieven is actief bij de voorbereiding van de nieuwe periode van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) door uitvoering van zogenaamde ‘GLB-pilots’. Deze pilots zijn in het voorjaar van 2019 gestart. In de pilots wordt verkend hoe betalingen binnen het nieuwe GLB 2021-2027 regiospecifiek kunnen worden ingezet voor het toekomstbestendig maken van de landbouw met behoud en versterking van de biodiversiteit.

Monitoring: uitspraken na 2021 verwacht

Om de effecten van het ANLb te monitoren worden twee soorten monitoring uitgevoerd. Beheermonitoring wordt uitgevoerd door de beheerders (collectieven) en heeft als doel de uitvoering van het beheer te optimaliseren. Daarnaast is er de beleidsmonitoring, in opdracht van de provincies. In deze monitoring worden gegevens verzameld om te kunnen beoordelen wat de effecten zijn van het ANLb op landelijke schaal. De provincies hebben een

aantal soorten geselecteerd waarvoor gegevens worden verzameld. Na de eerste meetperiode (2016-2021) volgen de eerste uitspraken over de ontwikkeling van de populaties van deze soorten in relatie tot het ANLb. Bij de uitvoering van monitoring zijn veel partijen betrokken en wordt ook kennis en kunde van vrijwilligers gebruikt.

Extra impuls voor boerenlandvogels

In 2017 hebben Wageningen Environmental Research en Sovon Vogelonderzoek weidevogelscenario's opgesteld. Provincies hebben deze scenario's in 2018 gebruikt om samen met het Rijk, collectieven, collectievenvereniging BoerenNatuur en maatschappelijke partijen extra in te zetten op het behoud van weide- en akkervogels zoals de grutto, kievit, scholekster, patrijs en veldleeuwerik. Er wordt geïnvesteerd in het optimaliseren van hun leefgebieden in het boerenland en natuurreservaten. Concreet richten de partijen zich op het verbeteren van het beheer en de inrichting van de bestaande weidevogelgebieden (ongeveer 140.000 hectare). Ook wordt geïnvesteerd in verbetering van het leefgebied van akkervogels. Provincies hebben met partners actieplannen opgesteld. Daarin is aandacht voor verbeteren van beheer en inrichting (zoals openheid, waterhuishouding), kennisdeling, monitoring, predatiebeheer en de uitvoering van pilots.

Voor de extra inzet op weide- en akkervogels hebben provincies eigen middelen ingezet. Daarnaast zijn de extra middelen gebruikt die het Rijk in 2017 had overgeheveld van pijler 1 naar pijler 2 van het GLB. Van die middelen is € 22 miljoen door de provincies opengesteld voor uitbreiding en intensivering van beheer in 2018 en 2019; € 9 miljoen is beschikbaar gesteld voor de collectieven voor verbetering van de kwaliteit van gebieden (verbeteren van openheid en waterhuishouding).

Foeragerende patrijzen

HET BELANG VAN PILOTS: INTERREG PARTRIDGE-PROJECT

De patrijs is een passend icoon van de natuur in het Nederlandse akkerlandschap: als het goed gaat met de patrijs, dan gaat het vaak ook goed met andere dieren en planten. In het Interreg Partridge-project werken partners uit Nederland, België, Duitsland, Schotland en Engeland samen aan behoud van de patrijs. Het doel is om de achteruitgang van de patrijs in Europa te stoppen en 30% meer biodiversiteit te realiseren tussen 2017 en 2020. In elk deelnemend land worden twee voorbeeldgebieden van

minimaal 500 hectare optimaal ingericht voor de patrijs. De Nederlandse voorbeeldgebieden liggen in Noord-Brabant (Land van Heusden en Altena) en Zeeland (Schouwen-Duiveland). Deelnemende Nederlandse organisaties zijn Stichting Landschapsbeheer Zeeland, Het Zeeuwse Landschap, Brabants Landschap en Vogelbescherming Nederland. Een belangrijk onderdeel van het project is het uitwisselen van kennis met boeren, jagers, natuurbeschermers en beleidsmakers door heel Europa.

Dit soort pilots is belangrijk om de resultaten van weidevogelbeheer te kunnen onderbouwen. Mede in opdracht van de provincies zijn in 2018 en 2019 diverse onderzoeken en pilots uitgevoerd. Dit leidt tot meer kennis over bijvoorbeeld goede gebieden voor vogels in open akkers en opgaande begroeiing en over effecten van plasdras op kuikenoverleving. Tevens wordt geïnvesteerd in de samenwerking tussen natuurbeheerders, collectieven, kennisinstellingen en waterbeheerders.

Tenslotte financiert het Rijk kennisontwikkeling over boerenlandvogels, met name door het subsidiëren van verbeterplannen van collectieven voor agrarisch natuurbeheer, kennisuitwisseling tussen collectieven, predatie-onderzoek en innovatieve ontwikkelingen (zoals drones voor het opsporen van weidevogelnesten).

2.6 Interprovinciaal wolverenplan opgesteld

De afgelopen jaren is in Nederland een toenemend aantal waarnemingen van zwervende wolven gedaan. In 2018 werd de verwachting uitgesproken dat wolven zich op korte termijn in ons land zouden gaan vestigen. Om Nederland daar zo goed mogelijk op voor te bereiden, besloten de provincies om het sinds 2016 geldende plan te updaten en uit te breiden met scenario's voor territoriale wolven. In januari 2019 hebben de provincies dit 'interprovinciale wolverenplan' vastgesteld.

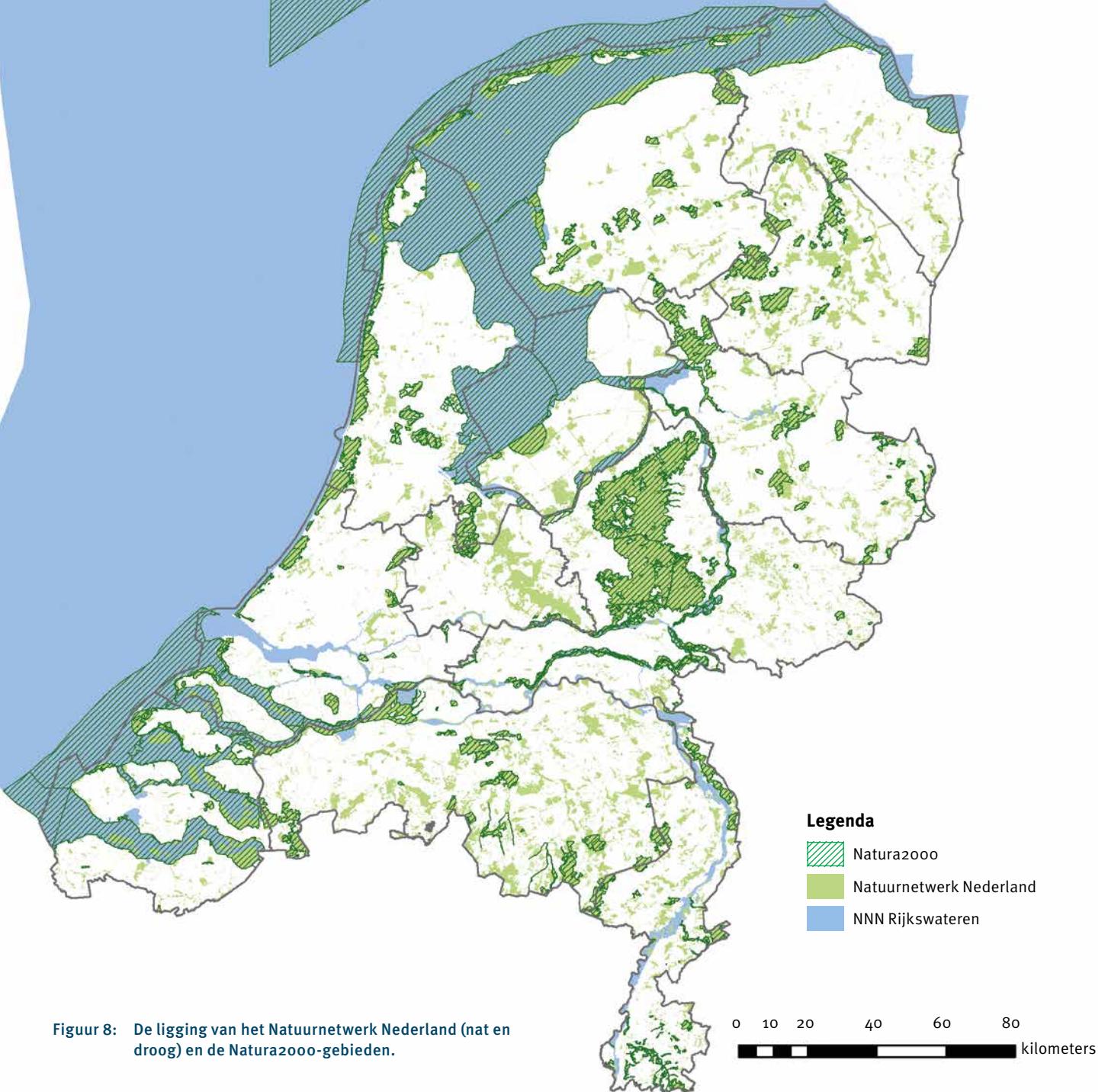
In het wolverenplan staat onder meer welke maatregelen houders van landbouwhuisdieren kunnen nemen om schade door wolven te voorkomen of te beperken. Ook wordt toegelicht hoe de tegemoetkoming in schade is geregeld: provincies blijven in ieder geval de komende drie jaar eventuele schade door wolven vergoeden, zowel aan bedrijfsmatige als hobbydierhouders.

Reeds een maand na het vaststellen van het interprovinciale wolverenplan is op de Veluwe in Gelderland de aanwezigheid van de eerste territoriale wolf bevestigd (een wolf die niet meer rondzwerft maar zich minimaal zes maanden op één locatie bevindt). De provincie Gelderland heeft eind maart, volgens de afspraken in het wolverenplan, de grenzen van het leefgebied van deze wolf vastgesteld. In dezelfde periode (voorjaar 2019) bleken op de Veluwe ook een tweede en derde territoriale wolf aanwezig. Twee van de drie wolven hebben een paartje gevormd en in juni van 2019 werden drie tot mogelijk vijf welpen geboren. Dat is in Nederland voor het eerst in honderden jaren!

2.7 Ontwikkelingen in de grote wateren

Het Rijk is verantwoordelijk voor de natuur in de grote wateren. Al die grote wateren (Noordzee, Waddenzee, Eems-Dollard, IJsselmeer, Zuidwestelijke Delta en de grote rivieren) maken deel uit van het Natuurnetwerk Nederland. In totaal gaat het om meer dan 6 miljoen hectare (bestaande) natuur. De begrenzing van het Natuurnetwerk in de grote wateren op de kaart van het Natuurnetwerk Nederland (figuur 8) is nog conform de begrenzing van de toenmalige 'natte EHS' uit de Nota Ruimte 2006. Een update van de begrenzing van het Natuurnetwerk in de grote wateren wordt naar verwachting gepresenteerd in de eerstvolgende Voortgangsrapportage Natuur.

Figuur 8: De ligging van het Natuurnetwerk Nederland (nat en droog) en de Natura2000-gebieden.

Friese Front

7

Voortgangsrapportage natuur Grote Wateren

- project in voorbereiding
- project in uitvoering
- gerealiseerd project

Figuur 9: Projecten in de Grote Wateren, aangevuld met de begrenzing van de Natura 2000-gebieden en de NURG-gebieden (Nadere Uitwerking Rivierengebied).

Het Rijk voert in de grote wateren een groot aantal projecten uit voor behoud, herstel en ontwikkeling van de natuur. De aard en wijze van uitvoering van de projecten in de grote wateren verschilt van de projecten op het land, die doorgaans worden gerealiseerd via verwerving, inrichting en beheer, en die kwantitatief worden vastgelegd in hectares. De projecten in de grote wateren zijn het beste te duiden met een omschrijving van het project en de fase, waarin het project zich bevindt (in voorbereiding, in uitvoering of afgerond).

De projecten in de grote wateren komen voort uit diverse visies, meerjarige programma's, strategieën en besluiten. Het werkingsgebied, de onderwerpen en termijnen verschillen per groot water en zijn tot stand gekomen na een uitgebreid bestuurlijk en politiek traject. In de eindrapportage Groot Project EHS (TK 30825, nr. 216)⁵ vindt u een uitgebreide beschrijving van het beleid voor de grote wateren en de achterliggende verkenningen, programma's en Tweede Kamerstukken.

Overzicht projecten

In deze voortgangsrapportage geven we de stand van zaken van de belangrijkste projecten in de grote wateren die op dit moment in voorbereiding of in uitvoering zijn. Een volledig overzicht vindt u in figuur 9 en de tabel in bijlage 3. Op de kaart zijn de locaties aangegeven van deze projecten, aangevuld met de begrenzing van de Natura 2000-gebieden en de NURG-gebieden.

Noordzee: natuur en visserij

In het VIBEG-akkoord (Visserij In Beschermd Gebieden) maakten natuurorganisaties, visserijorganisaties en het Rijk afspraken over de bescherming van Natura 2000-gebieden in de Noordzee. Op grond van VIBEG zijn diverse verduurzamingsmaatregelen in voorbereiding, zoals de beperking van de vistijd, beperking van het gewicht van het vistuig en aanpassing van visnetten om bijvangst te verminderen. Daarnaast staat sluiting van visserij in de Noordzeekustzone en de Vlakte van de Raan in de planning, aangevuld met een uitkoopregeling van vergunningen.

Om de in het regeerakkoord vastgelegde afspraken van het Klimaatakkoord van Parijs te halen is de ontwikkeling van windmolens in de Noordzee in voorbereiding. Bij de ontwikkeling van die windmolens wordt multifunctioneel gebruik meegenomen, zoals natuurlijk rifherstel en visserij met passieve vistuigen, aquacultuur en schelpdierkweek.

Waddenzee: naar een rijke Waddenzee

Het belangrijkste programma in de Waddenzee is het Programma naar een Rijke Waddenzee. Er zijn diverse projecten in uitvoering, zoals:

- het verduurzamen van de mossel- en garnalenvisserij in relatie tot natuurherstel, onder andere door het investeren in mosselzaadvanginstallaties en het sluiten van gebieden voor deze visserij;
- herintroductie van de platte oester en pilots voor zoutadaptatie, zoals de introductie van zilte teelten;
- de uitvoering van een programma om de duisternis te versterken (Dark Sky Waddengebied).

⁵ TK 30825, nr. 216: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2018Z18443&did=2018D49377

Eems-Dollard: aanpak slibprobleem

Het Rijk heeft met de provincie Groningen, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven afspraken gemaakt over het gezamenlijk uitvoeren van een programma Eems-Dollard 2050. De focus bij de investeringen ligt op de aanpak van het slibprobleem en de estuariene overgangen. Belangrijke projecten in uitvoering zijn:

- Brede Groene Dollarddijk, waarbij de bestaande dijk verbreed wordt met een veel flauwer talud met grasbekleding, in combinatie met ontwikkeling van de Klutenplas;
- ecologisch herstel van Polder Breebaart;
- Kleirijperij, waarbij slib uit kwelders, havens en vaargeulen wordt gerijpt voor toepassingen in dijkversterkingen, structuurverbetering van landbouwgrond en bouwmateriaal;
- aanleg van de Dubbele Dijk, waarbij in het gebied tussen de bestaande zeedijk en de nieuwe dijk een zilt gebied wordt gemaakt, waarin zilte gewassen en kokkels worden geteeld en waar slib ingevangen wordt.

IJsselmeergebied: duurzame visserij

Op 25 maart 2019 werd het Actieplan toekomstbestendig visserijbeheer IJsselmeergebied gepresenteerd. Doel is een duurzame visserij, waarbij niet meer vis wordt gevangen dan duurzaam verantwoord is.

In 2016 stelde het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (IenW) een Gebiedsagenda IJsselmeergebied 2050 op. Er zijn diverse projecten in uitvoering, waaronder:

- de aanleg van 3.000 hectare Marker Wadden;
- maatregelen langs de Friese IJsselmeerkust gericht op ondersteuning van de Natura 2000-doelen en een groei van de populatie vis;

- kleinschalige aanpassing van oeverzones aan de Noord-Hollandse kust en de aanleg van vispassages naar het Markermeer;
- het realiseren van een ondiep, luw, zandig gebied met waterplanten en land-waterovergangen nabij de Hoeckelingsdam en in het Trintelzand.

Zuidwestelijke Delta: sluizen op een kier

In 2011 is besloten om het Kierbesluit uit te voeren. Als de omstandigheden het toelaten worden de Haringvliet-sluizen sinds 2018 op een kier gezet zodat vissen kunnen migreren.

Het Rijk verkent nu de aanleg van het doorlaatmiddel in de Brouwersdam, om de waterkwaliteit van het Grevelingenmeer te verbeteren.

In de Oosterschelde wordt eind 2019 gestart met zandsuppletie van de Roggenplaat. Daarvan profiteren vogels en zeehonden.

Westerschelde: nieuwe natuur

Vlaanderen en Nederland hebben afspraken gemaakt over de ontwikkeling van 600 hectare nieuwe estuariene natuur in de Westerschelde. Om aan de afspraken invulling te geven hebben Rijk en de provincie Zeeland een natuurpakket opgesteld. Het natuurpakket bestaat uit ontpoldering (Hedwige polder, Het Zwin en Perkpolder), gecontroleerd gereduceerd getij (Waterdunen) en een aantal buitendijkse maatregelen.

Inmiddels zijn de projecten Perkpolder, Het Zwin en de buitendijkse maatregelen Baalhoek en Knuitershoek afgerond. Hiermee is 107 hectare nieuwe estuariene natuur gerealiseerd.

De eerste werkzaamheden ter voorbereiding van de ontpoldering van de Hedwige polder (312 hectare) zijn inmiddels gestart. Dit betreft onder andere de sloop van gebouwen en het kappen van bomen.

Grote rivieren: waterkwaliteit en nieuwe natuur

Van groot belang voor het effectief functioneren van de grote wateren in het Natuurnetwerk Nederland is de kwaliteit van het water. Twee programma's zijn hierin van belang. De Europese Kaderrichtlijn Water bevat maatregelen voor verbeteren van de kwaliteit van het oppervlaktewater. De Programmatische Aanpak Grote Wateren (PAGW) richt zich (voor wat betreft de grote rivieren) op het vergroten van laagdynamisch riviermilieu. Beide programma's zullen ook de kwaliteit van het Natuurnetwerk aanzienlijk bevorderen.

Een deel van de uiterwaarden wordt als natuur ingericht in het kader van het programma Nadere Uitwerking Rivierengebied (NURG). NURG combineert natuurontwikkeling voor het NNN met hoogwaterbescherming en loopt tot 2020. In totaal moet 6.692 hectare nieuwe natuur worden gerealiseerd, als onderdeel van het Natuurnetwerk Nederland. Op 1 januari 2019 is hiervan 6.021 hectare verworven, 4.953 hectare is ingericht en in beheer.

Caribisch Nederland: koraalherstel en aanpak vee

De Caribische eilanden Bonaire, Saba en St. Eustatius maken als speciale gemeenten onderdeel uit van Nederland. De uitvoering van het natuurbeleid en -beheer ligt grotendeels in de handen van de eilanden zelf, maar het ministerie van LNV heeft de eindverantwoordelijkheid voor de uitvoering van zeven internationale natuurverdragen.

Eens in de vijf jaar stelt het Rijk een Natuurbeleidsplan op voor Caribisch Nederland. In november 2019 verschijnt het tweede Natuurbeleidsplan voor de periode 2020-2025. Een belangrijke paragraaf zal besteed worden aan koraalherstel. Het gaat niet goed met het koraal in

Caribisch Nederland. Dat heeft gevolgen voor één van de belangrijkste inkomstenbronnen voor de eilanden, namelijk het duiktoerisme. Om het koraal te versterken worden maatregelen genomen ter verbetering van de waterkwaliteit en voor het tegengaan van erosie (om te voorkomen dat zand wordt afgezet op het koraal).

Caribisch Nederland kent een zeer hoge biodiversiteit: er leven veel soorten met een klein verspreidingsgebied. De staat van instandhouding is matig tot zeer ongunstig. De belangrijkste bedreigingen zijn: invasieve soorten, loslopend vee en klimaatverandering (Staat van de Natuur van Caribisch Nederland 2017)⁶.

⁶ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2017/11/28/staat-van-de-natuur-van-caribisch-nederland-2017>

In 2013 is eenmalig €7,5 miljoen toegezegd voor natuur-projecten in Caribisch Nederland om achterstallig onderhoud van de natuur in te halen (Bijdrageregeling uitvoering natuurbeleid Caribisch Nederland). Deze projecten richten zich op behoud van koraal, het duurzaam gebruik van natuur en de synergie tussen duurzaam gebruik van natuur, landbouw en toerisme. Concreet gaat het daarbij bijvoorbeeld om het kweken en uitzetten van bedreigde koraalsoorten, het ontwikkelen van toeristische routes met lokale horeca-/recreatieondernemers, het opstellen van praktische handboeken voor professionele groententeelt en hydroponics (kweken van gewassen met water en voedingsstoffen), en het ontwikkelen van natuureducatiepakketten voor scholen. De bijdrageregeling is in 2019 afgerond.

Op Bonaire is vooral loslopend vee een hardnekkig probleem: circa dertigduizend loslopende geiten zorgen voor vergaande erosie en verwoestijning met desastreuze gevolgen voor natuur, landbouw, toerisme en het koraal. Vanuit het Rijk is €1.6 miljoen beschikbaar gesteld om deze problematiek in samenwerking met het Openbaar Lichaam Bonaire in de periode 2019-2025 aan te pakken.

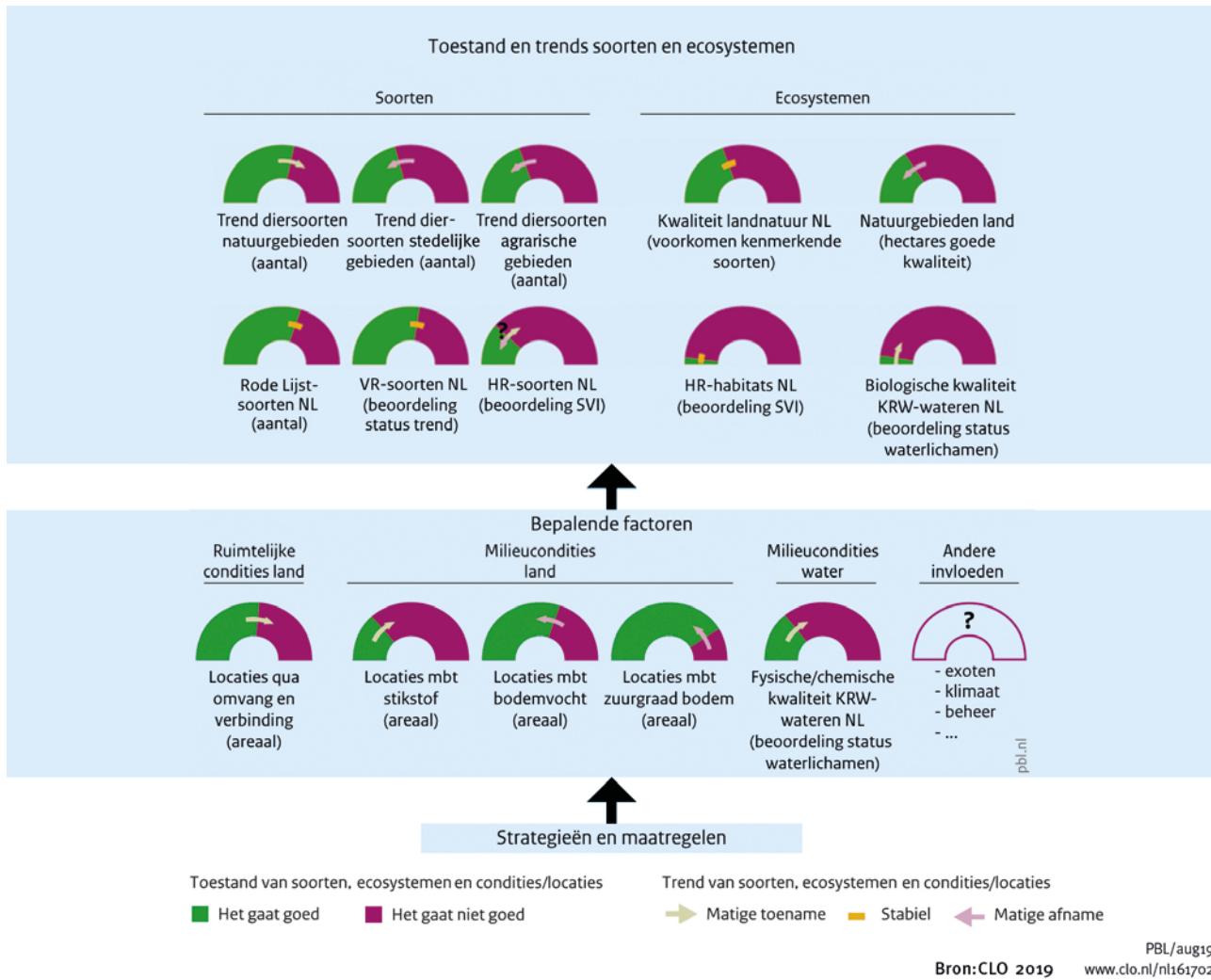
2.8 Natuurkwaliteit landnatuur

Natuurkwaliteit is een breed verzamelbegrip. Het zegt iets over de planten en de dieren maar ook over de ruimtelijke en milieu-condities. Een overzicht van de monitoring van natuurkwaliteit is opgenomen in bijlage 2. Aan de hand van de zogenaamde Beleidsrelevante Natuurindicatoren (BNI's)⁷ rapporteren provincies en het Rijk op een eenduidige manier over natuurkwaliteit. Halve-donutdiagrammen (zie figuur 10) geven voor elke indicator (voor soorten, ecosystemen en milieucondities) de huidige situatie weer: groen betekent dat deze als goed is beoordeeld, paars is niet goed. Daarnaast wordt met een pijl de richting van de ontwikkeling aangegeven, de recente trend. Elke BNI bevat onderliggende indicatoren (zie bijlage 4 voor tabel). Deze systematiek brengt de ontwikkeling van de natuurkwaliteit in beeld. Die informatie is belangrijk om het beleid te kunnen verantwoorden, ontwikkelen en bijsturen.

Hondskruid

⁷ Toelichting op de indicatoren voor natuurkwaliteit van Rijk en provincies:
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-871069>

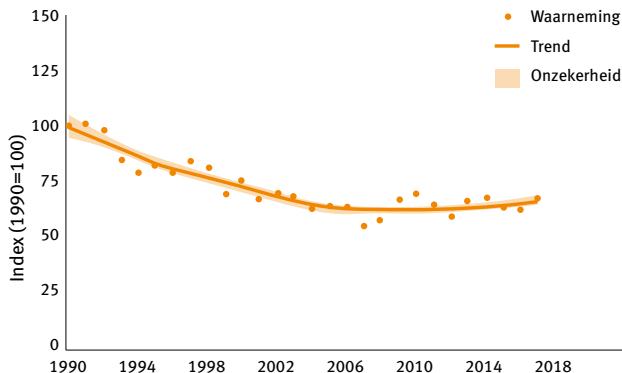
Figuur 10: De beleidsrelevante natuurindicatoren.

Op basis van ervaringen en wensen worden de BNI's verder ontwikkeld. Zo zijn dit jaar de indicatoren voor het 'agrarisch gebied' en de 'stad' toegevoegd. Ook worden BNI's voor de natuurkwaliteit van Rijkswateren voorbereid.

Voor meer informatie over de totstandkoming van de BNI:
<http://www.clo.nl/indicatoren/nl1616-samenhang-provincialeindicatoren> en <http://www.clo.nl/indicatoren/nl1617-duiding-provincialeindicatoren>.

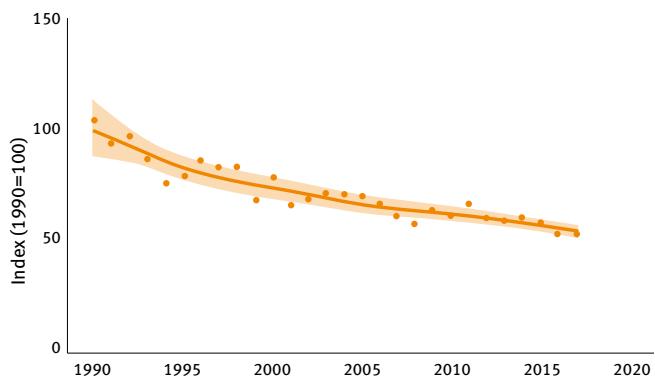
Soorten en ecosystemen onder druk; trend in natuurgebieden positiever dan daarbuiten

Begin 2019 heeft het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) op basis van de BNI's de ontwikkelingen in natuurkwaliteit gepubliceerd⁸. Samengevat blijkt dat meer dan een derde van de soorten in Nederland op de Rode Lijst staat en met uitsterven wordt bedreigd. In natuurgebieden lijkt de afname van biodiversiteit te stabiliseren, in het agrarisch gebied en in de stad is nog steeds sprake van een afname (figuur 11 t/m 13). Hieruit blijkt dat het natuurbeleid de afname van biodiversiteit terugdringt, maar onvoldoende is om de totale afname in biodiversiteit tegen te houden. Nog meer dan voor de soorten geldt dat de toestand van ecosystemen nog onvoldoende is. Hoewel het natuur- en milieubeleid van de afgelopen jaren de situatie wel verbeterd heeft, is de milieudruk op diverse plekken nog steeds te hoog. Daarnaast zien we dat herstel niet of langzaam gaat in gebieden die sterk beïnvloed worden door incidenten of extreme veranderingen, zoals de droogte van 2018. Mede daarom zal het natuurbeleid zich nog meer en sterker moeten gaan verbreden met andere sectoren en domeinen die van invloed zijn op de kwaliteit van de natuur en die bij kunnen dragen aan biodiversiteitsherstel, zowel binnen als buiten natuurgebieden.

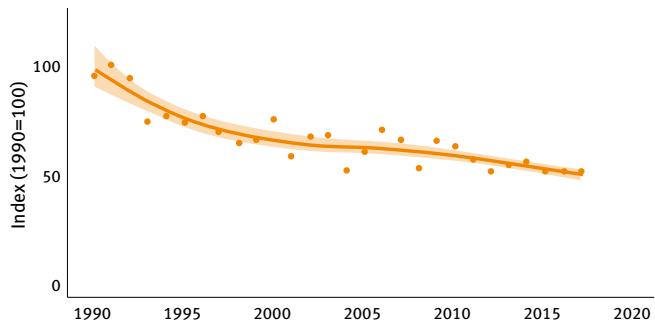
Figuur 11: Fauna in natuurgebieden op land.

Bron: <https://www.clo.nl/indicatoren/nl1581-trend-alle-natuurgebieden>

Figuur 12: Fauna van agrarisch gebied.

Bron: <https://www.clo.nl/indicatoren/nl1580-trend-fauna-agrarisch>

Figuur 13: Fauna van stedelijk gebied.

Bron: <https://www.clo.nl/indicatoren/nl1585-trend-fauna-stad>

⁸ <https://www.clo.nl/indicatoren/nl1617-duiding-provinciale-indicatoren?ond=20877>

VERSTERKEN STEDELIJKE BIODIVERSITEIT

Het gaat niet goed met de biodiversiteit in de bebouwde omgeving. Daar is nog veel winst te behalen voor groen en biodiversiteit. En daar profiteert lang niet alleen de natuur van. Meer groen in steden en dorpen draagt bijvoorbeeld bij aan klimaatadaptatie (hitte, wateroverlast), welzijn en gezondheid, leefbaarheid, aantrekkingskracht en vestigingsklimaat. Een heel aantal provincies, waaronder Gelderland, Overijssel, Noord-Brabant en Utrecht, speelt in op deze kansen en mogelijkheden, niet alleen door groenprojecten en buurtinitiatieven te stimuleren (maatschappelijke betrokkenheid), maar juist ook door natuurinclusief werken bij stedelijke ontwikkelingen te stimuleren en door de ontwikkeling van soortenmanagementplannen te ondersteunen (verbinding natuur en economie).

Bij natuurinclusief werken wordt natuur al op de tekentafel onderdeel van bouw- en ontwikkelplannen. Provincie Overijssel biedt sinds 2018 ateliersessies aan partijen aan die graag ‘iets met groen’ willen, maar nog niet goed weten hoe. In een creatief atelier, waarbij alle relevante stakeholders worden betrokken, wordt met een vrije blik gekeken naar kansen, uitgangspunten en uitdagingen.

Het resultaat is een duidelijke ambitie of een concreet plan dat gebruikt kan worden om de ontwikkeling in de praktijk verder vorm te geven.

Verschillende provincies, waaronder Gelderland en Overijssel, bieden stimuleringsregelingen aan waarmee partijen worden ondersteund bij het opstellen van een soortenmanagementplan (SMP). Bij een SMP worden niet voor één plan maar voor een heel gebied de beschermden soorten in kaart gebracht. Van elke soort wordt de staat van instandhouding onderzocht en beschreven. Ook wordt een groot aantal maatregelen getroffen

voor behoud en versterking van de beschermde soorten. De provincie geeft daarop een generieke ontheffing af met een looptijd van tien jaar. Een ontwikkelaar hoeft dan niet meer voor elk plan een ontheffing voor de Wet natuurbescherming aan te vragen. Gedurende de looptijd van de ontheffing moet er wel gemonitord worden of de voorzieningen gebruikt worden en de soorten er inderdaad op vooruit gaan. Van het SMP profiteren niet alleen de dieren, het biedt ook meer planningszekerheid voor aanvragers zoals woningcorporaties. Bouwprojecten lopen met een SMP bijvoorbeeld minder snel vertraging op.

Invasieve exoten: aantal groeit, provincies maken plannen

Invasieve exoten zijn plant- en diersoorten die oorspronkelijk niet in Nederland voorkomen en nadelige gevolgen hebben voor de inheemse biodiversiteit. Invasieve exoten staan op de zogenaamde Unielijst van zorgwekkende invasieve uitheemse soorten, die de Europese Commissie in 2016 voor het eerst heeft vastgesteld. Lidstaten zijn verplicht actie te ondernemen tegen deze exoten.

Begin 2018 heeft het Rijk via de Regeling natuurbescherming een aantal invasieve uitheemse soorten aangewezen waarvoor de provincies maatregelen kunnen treffen. De maatregelen zijn enerzijds gericht op het uitroeien, beheersen of indammen van een populatie van een invasieve uitheemse soort, en anderzijds op het versterken van de veerkracht van ecosystemen tegen invasieve exoten, herstel van de veroorzaakte schade en bevordering van een betere staat van instandhouding van inheemse soorten en hun leefgebieden. In 2018 en 2019 zijn de provincies volop bezig met het vormgeven van hun plannen.

De Europese Commissie heeft in 2018 gewerkt aan verdere uitbreiding van de Unielijst. De besluitvorming daarover zal in 2019 plaatsvinden. Het ministerie van LNV zal vervolgens met instemming van de provincies de soorten aanwijzen waarvoor de provincies verantwoordelijk zijn.

In 2018 is ook de monitoring van invasieve exoten in het Netwerk Ecologische Monitoring (NEM) uitgebreid met de soorten van de Unielijst. De monitoringgegevens worden meegenomen in de rapportage aan de Europese Commissie die in 2019 moet plaatsvinden.

OBN: kennisontwikkeling voor meer natuurkwaliteit

Werken aan kwaliteit van natuur gaat ook over kennis.

Voor de ontwikkeling en overdracht van die kennis is het Kennisnetwerk ‘Ontwikkeling en Beheer Natuurkwaliteit’ (OBN) cruciaal. Het OBN is een onafhankelijk en innovatief platform waarbinnen bijna 150 mensen van universiteiten, onderzoeksinstellingen, overheden en terreinbeherende organisaties samenwerken. Samen zorgen zij voor de ontwikkeling en verspreiding van kennis over structureel herstel en beheer van de natuurkwaliteit.

OBN werkt met acht deskundigenteams (DT's) van bepaalde geografische regio's, zoals de zandgronden, laagveen, zeeklei of cultuurlandschap. De deskundigen uit de DT's initiëren en begeleiden onderzoek, beantwoorden concrete vragen van beheerders en publiceren de resultaten in vakbladen, op de OBN-website en in brochures. Ook organiseren ze symposia en veldwerkplaatsen, waar deskundigen en andere beheerders in het veld discussiëren over concrete problemen en mogelijke oplossingen. Door gerichte vraaggestuurde kennis en concrete oplossingen te ontwikkelen, zorgt OBN in samenhang met efficiënte natuurmonitoring voor een solide basis onder het natuurbeleid en -beheer.

Het ministerie van LNV en de provincies zijn verantwoordelijk voor de aansturing van het OBN. De praktische ondersteuning van het kennisnetwerk is in handen van de Vereniging van Bos- en Natuurterreineigenaren (VBNE). De provincies stellen jaarlijks € 9,5 ton beschikbaar voor onderzoek. In 2018 heeft het ministerie van LNV € 8 ton betaald voor de ondersteunende werkzaamheden van de VBNE.

VAN ESSENTAKSTERFTE NAAR RIJKE BOSSEN

Door Staatsbosbeheer

Essentaksterfte is sinds 2010 in Nederland aanwezig, vooral sinds 2016 grijpt de ziekte snel om zich heen. Een groot deel van de essen is ziek en zal de komende jaren sterven. Nederland heeft ruim 10.000 hectare essenbos, waarvan 5000 hectare in beheer bij Staatsbosbeheer. Vooral in de recreatiebossen in West-Nederland, de landschaps- en dorpsbossen in Noord-Nederland en de bossen in Flevoland is het aandeel es groot (soms 20-30% van het bos) en heeft de ziekte een grote impact op het bos. De eerste jaren heeft Staatsbosbeheer

vooral de vinger aan de pols gehouden en beperkt ingegrepen, bijvoorbeeld vanwege veiligheid bij wegen. Sinds 2016 is een actievere aanpak nodig, ook vanwege een secundaire aantaster: de honingzwam. Deze zwam geeft verzwakking van het wortelstel zodat bomen die ogenschijnlijk beperkt aangetast lijken spontaan omvallen. Dat is een niet te accepteren veiligheidsrisico.

Er is besloten tot de volgende aanpak:

- Matig tot zwaar aangetaste essen langs wegen en paden worden geveld.

- Gezonde essen worden gespaard. Samen met de Wageningen Universiteit worden vitaal ogende bomen getoetst op mogelijke resistantie. Dit in de hoop om in de toekomst weer resistente essen te kunnen planten en daarmee de boomsoort voor Nederland te behouden.

Wanneer na het vellen van de essen onvoldoende bomen achterblijven, worden jonge bomen terug geplant. Daarbij wordt gewerkt aan de ontwikkeling van gemengde bossen met vooral zomer- en winterreik, berk, beuk,

BIJ12 (de provincies), LNV en de VBNE hebben voor de periode 2019 t/m 2024 een nieuwe samenwerkingsovereenkomst gesloten met nieuwe afspraken over de doelstelling, aansturing en financiering van dit netwerk. Hier ligt een grondige evaluatie van het OBN uit 2018 aan ten grondslag. Deelnemers en ‘eigenaren’ zouden het OBN meer moeten koesteren en beter kunnen benutten. Het OBN krijgt een extra impuls om de output en impact te verhogen. Elk van de acht DT’s krijgt een knelpunten- en kansenanalyse. Daarnaast komt er een check op de koppeling met landelijke kennisthema’s.

2.9 Vermaatschappelijking, natuur en economie, lerend vermogen

Naast de opgave voor de realisatie van het Natuurnetwerk Nederland, het verbeteren van de milieucoditie en het uitvoeren van regulier en agrarisch natuurbeheer richten provincies en Rijk zich tevens op een toegankelijke en beleefbare natuur, het verbinden van natuur en economie en het versterken van het eigen lerende vermogen. In deze paragraaf geven we een korte stand van zaken.

Vermaatschappelijking: voor meer natuur én betrokkenheid

Onder vermaatschappelijking verstaan we de beweging waarbij burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties meer initiatieven nemen, participeren in en/of mede verantwoordelijkheid krijgen voor het realiseren van

esdoorn, els, wilg, tamme kastanje en (de snelgroeende) populier. Gemengde bossen zijn robuuster, ook in klimaatverandering.

De aanpak van essentaksterfte is een kostbare zaak voor Staatsbosbeheer. Natuurlijk leven de vellingen soms nog net iets op, maar de gehele aanpak met alle voorzorgsmaatregelen en vooral de aanplant en verzorging van de jonge bossen kost vele miljoenen. We zijn dan ook erg blij dat het bedrijfsleven (voornamelijk Shell) en enkele provincies ons daarbij flink ondersteunen met de financiering van het plantwerk.

Essentaksterfte, Horsterwold (Flevoland)

natuur. Deze participatie kent vele verschijningsvormen: van activiteiten dicht bij, zoals het plaatsen van nestkastjes en het gebruiken van streekeigen beplanting rondom huis, tot weidevogelbescherming en vrijwillige inventarisatie van dier- en plantsoorten. Als mensen meer en directer natuur kunnen beleven, wordt hun verbondenheid met de natuur groter. Rijk en provincies zien vermaatschappelijking dus niet alleen als een middel voor meer biodiversiteit of een mooiere leefomgeving, maar ook als manier om de betrokkenheid bij en zorg voor natuur te vergroten.

Provincies ontwikkelen steeds meer beleid om de maatschappelijke betrokkenheid bij natuur te vergroten. Ze geven burgers bijvoorbeeld een rol in het beheer van natuur of stimuleren hen om, vaak dicht bij huis,

natuur(waarden) of groen te realiseren. Steeds vaker geven overheden ruimte aan natuur die spontaan op bepaalde plekken door burgerinitiatieven wordt gerealiseerd ('pop up'-natuur). Provincies en het Rijk willen bedrijven, maatschappelijke organisaties en burgers de komende tijd verder stimuleren en ondersteunen bij het nemen van initiatieven om natuur te behouden, zowel in de stad als op het platteland. Om dit effectief en efficiënt uit te voeren investeert de overheid ook in onderzoek naar de manier waarop dit het beste kan.

Rijk en de provincies willen in aankomende beleids-evaluaties aandacht besteden aan de effecten van vermaatschappelijking op zowel biodiversiteit als de betrokkenheid van mensen bij natuur. Zij gebruiken daarvoor de kennisagenda voor vermaatschappelijking

ACTIEPLAN DE GROENE VRIJWILLIGER

Vrijwilligers zijn onmisbaar voor natuurbehoud en bescherming. Ze spelen dan ook een belangrijke rol in recente plannen voor bijvoorbeeld natuurinclusieve landbouw, maatschappelijke diensttijd, herstel van de biodiversiteit, klimaatadaptatie en vergroening van de zorg. In 2017 hebben groene organisaties, de provincies en LNV het Manifest De Groene Vrijwilliger opgesteld. Echter, de behoeften van vrijwilligers veranderen en er is ook een tekort. De bestaande manieren van werven en werken passen niet meer bij de wensen van (potentiele) vrijwilligers. Ook in de Tweede Kamer werd opgeroepen afspraken te maken met de provincies over de continuering van de ondersteuning van groene vrijwilliger, in het licht van de verantwoordelijkheden voor het natuurbeleid.

De twaalf provincies, groene organisaties (IVN, LandschappenNL, SoortenNL, BoerenNatuur, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten) en het ministerie van LNV hebben daarom recentelijk het Actieplan De Groene Vrijwilliger opgesteld. In het actieplan staat omschreven hoe de partijen vrijwilligers beter willen ondersteunen en begeleiden. Ook moet het actieplan bijdragen aan een betere samenwerking tussen vrijwilligersorganisaties. De partijen voeren in de periode 2019-2021 een aantal acties uit. Daarnaast worden provinciale actieplannen ontwikkeld.

Voor meer informatie over de Groene Vrijwilliger:
<http://www.degroeenvrijwilliger.nl>

van natuur⁹ van het PBL en Wageningen UR uit 2018. De kennisagenda geeft inzicht in de kennislacunes en vragen die opgepakt moeten gaan worden. Het komende jaar willen Rijk en provincies indicatoren vaststellen die de maatschappelijke betrokkenheid bij de natuur in kaart brengen, zicht geven op de resultaten van die betrokkenheid en die laten zien op welke manier de overheid vermaatschappelijking verder kan stimuleren en ondersteunen.

Natuur heeft ook een economisch belang

De natuur levert allerlei goederen en diensten, van voedsel en schoon water tot bouwmateriaal, verkoeling van de stad en een plek om te recreëren. Dit ‘natuurlijk kapitaal’ is ook economisch van belang, en dat besef groeit. Zo zegden vorig jaar ruim zeventig organisaties met het ‘Den Haag Business Akkoord over Natuurlijk Kapitaal’¹⁰ toe om

⁹ https://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/3339_Kennisagenda%20Vermaatschappelijking%20van%20natuur%20websiteversie.pdf

¹⁰ <https://www.greendeals.nl/sites/default/files/downloads/Natuurlijk-Kapitaal-verslag-eindconferentie.pdf>

Op 16 januari 2019 tekenden 26 partijen de Green Deal 'Natuurinclusieve landbouw in het groene onderwijs'

natuurlijk kapitaal te integreren in hun bedrijfsvoering. Tegelijkertijd staat het natuurlijk kapitaal door de groeiende wereldbevolking en de stijgende welvaart onder druk.

De provincies experimenteren volop om de economie van de natuur beter voor het voetlicht te brengen. Het natuurbeleid heeft daarmee een flinke ommezwaai gemaakt: in plaats van enkel een p-gerichte benadering (planet) wordt de opgave verbonden aan de triple-p-benadering, namelijk people, planet en profit.

Zo ondersteunen provincies samen met het Rijk verschillende Green Deals, afspraken waarmee vernieuwende initiatieven uit de samenleving ruimte krijgen. Meest recent is de Green Deal 'Natuurinclusieve landbouw in het groene onderwijs'. Daarin spreken 26 verschillende partijen, waaronder landbouworganisaties en scholen, de ambitie uit om natuurinclusieve landbouw steviger te verankeren in groen onderwijs. Natuurinclusief denken en

handelen – waarbij de natuur zo goed mogelijk benut wordt in en rondom het boerenbedrijf – wordt als vast onderdeel opgenomen in het lesprogramma van groen onderwijs. Daarmee krijgt natuur via natuurlijk kapitaal een plek in de nieuwe economie. Zie voor informatie: <https://www.greendeals.nl/>

Versterken lerend vermogen

In 2018 is gestart met een informeel lerend netwerk van actieve ambtenaren die met elkaar kennis en kunde over natuurbeleid willen uitwisselen. Het netwerk maakt het voor provincie- en riksambtenaren vanzelfsprekend en makkelijk om elkaar te bevragen en te helpen bij het vernieuwen van het provinciale natuurbeleid. In 2018 zijn hiervoor ook de eerste leeractiviteiten georganiseerd: een leerbijeenkomst over matchfunding van groene burgerinitiatieven, een vergelijkende inventarisatie van de provinciale natuurvisies en een bijeenkomst over ervaringen rond klimaatinclusief natuurbeleid.

DUURZAAM GEBRUIK VAN ONS NATUURLIJK KAPITAAL

Het natuurlijk kapitaal is hernieuwbaar, maar als we er meer van gebruiken dan er bijgtroeit kan het ook uitgeput raken. In het programma Natuurlijk Kapitaal Nederland (NKN) heeft het PBL verkend hoe we gebruik kunnen maken van ons natuurlijk kapitaal zonder deze uit te putten. Een goed voorbeeld is duurzame visserij waarbij de visstand op peil blijft.

NKN verstaat onder natuurlijk kapitaal: de natuurlijke hulpbronnen op aarde die de mens ter beschikking staan (biodiversiteit en ecosystemen). Natuurlijke hulpbronnen die de mens

diensten kunnen leveren heten ook wel ecosysteemdiensten. Denk bijvoorbeeld aan bescherming tegen overstroming door de duinen of het vastleggen van CO₂ door bossen en laagvenen. Ze hebben een maatschappelijke en/of economische waarde die bijdraagt aan onze welzijn en de welvaart.

In Nederland is in de afgelopen 25 jaar de vraag naar veel ecosysteemdiensten (figuur 14) sneller toegenomen dan het aanbod. Zo is de vraag naar koolstofvastlegging toegenomen door onder andere CO₂-uitstoot door de industrie, terwijl het aanbod is afgenomen door

oxidatie van veen. Een aantal diensten vertoont een positieve trend in het aanbod, zoals houtproductie en waterzuivering. Natuurgebieden leveren de grootste bijdrage aan ecosysteemdiensten in Nederland, ondanks hun beperkte oppervlakte.

Een deel van de vraag naar ecosysteemdiensten kan worden vervuld door de import van producten, zoals voedsel, hout en biomassa. Daarmee wordt beslag gelegd op natuurlijk kapitaal buiten Nederland. Niet elke soort dienst kan worden geïmporteerd. De inzet van techniek kan soms een alternatief

ONDERNEMEN MET NATUUR LOONT!

Provincie Overijssel heeft in 2018 in het onderzoek ‘Ondernemen met natuur loont’ de waarde van ecosysteemdiensten voor drie economische sectoren in kaart laten brengen, namelijk de agrarische sector, de vrijetijdseconomie en bedrijfenterreinen. De in kaart gebrachte ecosysteemdiensten variëren van bodemvruchtbaarheid en waterbuffering tot aan ‘stilte’ en bestuiving.

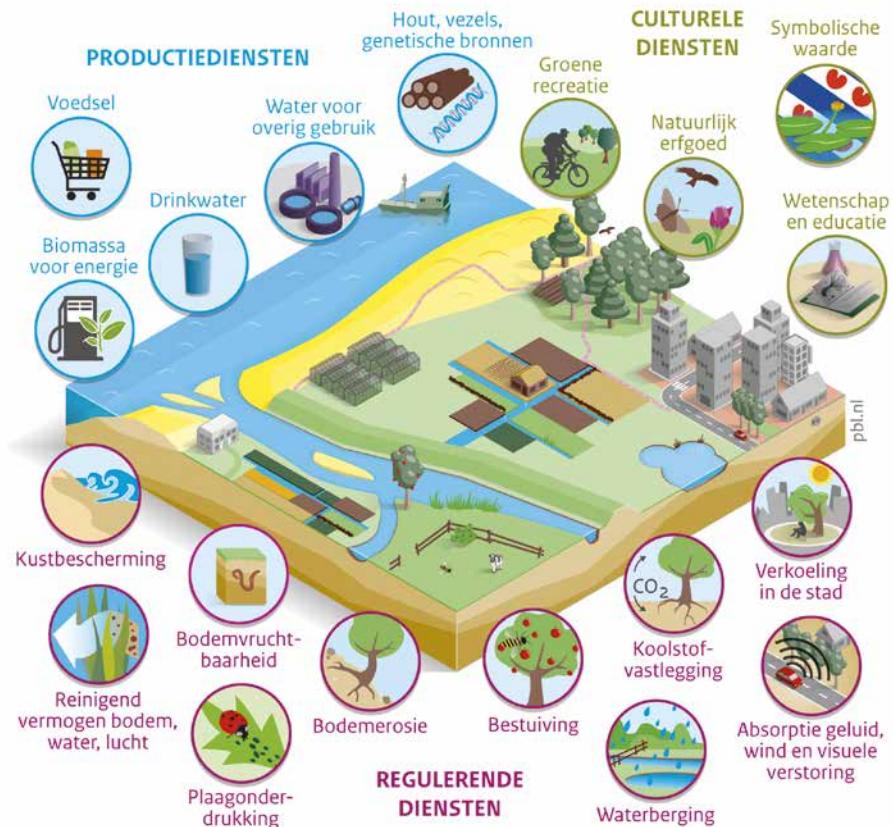
Bedrijven – zowel koplopers als middenmotors – zijn geïnterviewd om al bestaande best practices en handelingsperspectieven in kaart te brengen. Van laagdrempelig en eenvoudig uit te voeren (laaghan-

gend fruit) tot perspectieven waarmee koplopers zich verder kunnen onderscheiden.

Het resultaat is een praktische vouwkaart per sector, waarop je in één oogopslag de waarde van ecosysteemdiensten ziet, gecombineerd met goede voorbeelden van ondernemers die je al zijn voorgegaan. De kaarten zijn gedeeld met ondernemers en worden nu door sectorvertegenwoordigers gebruikt als basis om het ondernemen met natuur verder te versterken. Dat gebeurt bijvoorbeeld door de organisatie van masterclasses, tours langs goede voorbeelden en ateliers om individuele ondernemers te helpen met het ontwerpen van hun business case.

bieden, denk bijvoorbeeld aan dijken in plaats van duinen of gekweekte hommels in plaats van wilde bestuivers. Ook met de inzet van dit soort alternatieven blijft een deel van de behoefte in Nederland onvervuld.

Het Rijk en de samenwerkende provincies willen die ecosysteemdiensten en hun waarde voor bedrijven in beeld brengen. Bedrijven kunnen dan beter bepalen hoe afhankelijk ze ervan zijn en hoe ze ermee om moeten gaan. Bovendien worden bedrijven zich dan meer bewust van hun eigen effect op een ecosysteemdienst. Die bewustwording zorgt voor een groenere economie; groener dan we als overheden kunnen creëren via wetten, regels, verordeningen en subsidies alleen.

Bron: PBL, WUR, CICES 2014

www.pbl.nl

Figuur 14: Natuur levert de mensen heel veel verschillende soorten diensten. Die noemen we ecosysteemdiensten.

A scenic view of a riverbank under a blue sky with scattered white clouds. In the foreground, there's a field of tall, golden-yellow grass. A large, light-colored bridge spans a river in the middle ground. On the right side, there's a mix of modern apartment buildings and older church structures with tall spires. Two people are riding bicycles on a path through the grass on the right.

3

Wat zijn de trends,
ontwikkelingen en
opgaven?

De investering in natuur heeft effect: na decennia van achteruitgang in biodiversiteit zien we in de natuurgebieden een licht herstel. Tegelijkertijd ligt er nog een grote opgave om dit herstel verder door te zetten. Bovendien gaat de biodiversiteit in het landelijk gebied en in en rond steden nog steeds achteruit. Ook mondial wordt de noodklok geluid¹¹.

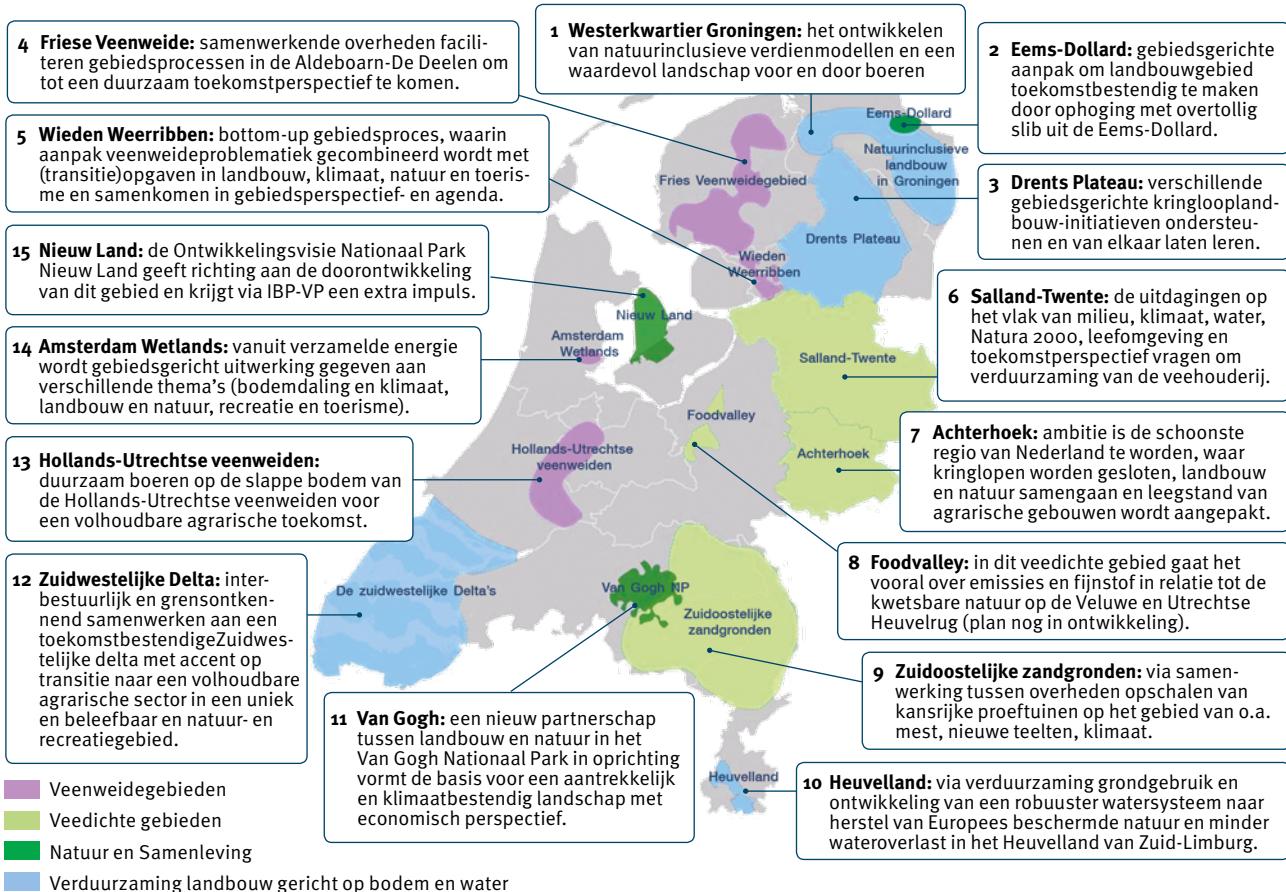
Nederland kent meer grote maatschappelijke opgaven, zoals de klimaatverandering en de transitie in de landbouw. In de oplossingen voor deze opgaven liggen kansen voor natuur, ook (en vooral) buiten de natuurgebieden. Andersom kan de natuur een positieve bijdrage leveren aan deze opgaven, omdat ze bijvoorbeeld CO₂ opneemt en zo de klimaatverandering verzacht of wateroverlast voorkomt. We beseffen ook steeds beter dat “groen” nodig is voor onze gezondheid en ons gevoel van welbevinden.

Er is, kortom, veel te zeggen voor het meekoppelen van het natuurbeleid met andere sectoren en opgaven en met organisaties en processen. Dat gebeurt ook al. Natuurinclusieve landbouw, klimaatinclusief natuurbeheer, natuurinclusief klimaatbeleid, natuurinclusieve energietransitie, natuurinclusief bouwen: er is een

duidelijke verschuiving zichtbaar van sec natuurbeleid naar natuurinclusief beleid in het algemeen.

Voor het combineren van kansen en opgaven werken provincies en Rijk samen met gemeenten, waterschappen en maatschappelijke partners. Die samenwerking is belangrijk om te zorgen dat acties op gebiedsniveau samenhangen. Verschillende lokale en provinciale overheden hebben biodiversiteit en natuurlijk kapitaal inmiddels opgenomen in hun visies rond de gezonde leefomgeving, klimaatadaptatie of de omgevingsvisie. Om beleid voor verschillende opgaven binnen een gebied beter samen te brengen, zouden doelen (in plaats van maatregelen) en samenhang (de ene overheid ondersteunt de ander en de ene maatregel grijpt logisch in op de andere) het uitgangspunt moeten vormen.

¹¹ <https://www.ipbes.net/>

Figuur 15: In vijftien gebieden zijn pilots gestart waarin overheden samen zoeken naar oplossingen voor een vitaal platteland.

3.1 Eerste aanzet voor combineren van opgaven

In de Nationale Omgevingsvisie wordt de noodzaak van het samen brengen van opgaven onderkend. Daarin staat dat voor een circulaire economie een ecologisch stabiel systeem met voldoende biodiversiteit een voorwaarde is. En dat bij belangrijke ontwikkelingen als de veranderingen in de landbouw, de energietransitie en de uitbreiding van

woongebieden en infrastructuur rekening moet worden gehouden met natuur (natuurinclusief ontwikkelen).

Het afgelopen jaar hebben Rijk en provincies het noodzakelijke combineren van opgaven al vormgegeven in bijvoorbeeld de gebiedsgerichte aanpak binnen het

Interbestuurlijk Programma Vitaal Platteland, in het Nationaal Strategisch Plan onder het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, via de LNV-visie ‘Landbouw, Natuur en Voedsel, waardevol en verbonden’ en de uitwerking van de afspraken rond landbouw en landgebruik onder het Klimaatakkoord. Deze vier bestuurlijke plannen zijn heel belangrijk om het natuurbeleid verder te kunnen ontwikkelen en lichten we verderop toe.

De komende jaren zullen deze plannen verder uitgewerkt worden. Rijk en provincies gaan de uitdaging aan om natuur en biodiversiteit maximaal mee te koppelen met de opgaven die voorliggen. Daarvoor leggen we verbinding tussen verschillende ministeries en andere overheden, maar ook met en tussen partners uit het bedrijfsleven, financiële instellingen en maatschappelijke organisaties. Het is duidelijk dat we bovenop het reguliere natuurbeleid een extra inspanning zullen moeten leveren om de opgaven te realiseren. Die extra inspanning zullen we vooral moeten vinden in combinatie met andere ruimtelijke en maatschappelijke opgaven.

3.2 Samen naar een vitaal platteland

In 2018 hebben de gezamenlijke provincies (IPO), het ministerie van LNV, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de Unie van Waterschappen samenwerkingsafspraken gemaakt voor een vitaal platteland. Aanleiding van dit Interbestuurlijke Programma Vitaal Platteland (IBP VP) zijn de grote opgaven op het terrein van biodiversiteit, voedselproductie, klimaat, waterveiligheid, circulaire economie en energie, die grotendeels in het landelijke gebied afspelen. Deze opgaven zijn niet alleen fors; ze kunnen elkaar versterken of juist conflicterend zijn. Een samenhangende aanpak is daarom

essentieel. In het IBP VP leveren de partijen in samenhang maar ieder vanuit hun eigen rol en verantwoordelijkheden een betekenisvolle bijdrage. De afspraken binnen het IBP VP sluiten ook aan op andere uitvoeringstrajecten zoals het Klimaatakkoord, de omgevingsvisie en het natuurbeleid.

Er zijn inmiddels in vijftien kansrijke gebieden met de (decentrale) overheden en maatschappelijke organisaties pilots gestart (figuur 15). Deze zijn te verdelen over vier categorieën, ieder met een eigen pakket uitdagingen:

- *Veenweidegebieden* – In deze gebieden is sprake van bodemdaling en CO₂-uitstoot door een lage grondwaterstand. De vraag is: hoe zorgen we voor een passend verdienmodel voor de landbouw en behouden en versterken we (waterafhankelijke) natuur?
- *Veedichte gebieden* – Op de hoge zandgronden liggen, onder andere door de hoge veedichtheid, uitdagingen op het gebied van milieucondities (bodem, water, lucht) en de kwaliteit van de leefomgeving.
- *Verduurzaming landbouw (bodem en water)* – Verduurzaming van de landbouw kan bijdragen aan een beter waterbeheer en vasthouden van meer koolstof in de bodem. Daardoor verzachten we ook de gevolgen van klimaatverandering. Natuur, landschap en burgers profiteren van deze verduurzamingsslag.
- *Natuur en samenleving* – Natuuropgaven krijgen in samenhang met andere economische dragers vorm, zoals recreatie en toerisme en water- en klimaatopgaven.

Voor meer informatie:

<https://www.werkplaatsvitaalplatteland.nl>

3.3 Verbinden met de landbouw

Landbouw en natuur raken steeds meer verbonden. Landbouw kan profiteren van een sterke natuur. Andersom kan de landbouw een grote bijdrage leveren aan de versterking van biodiversiteit buiten de natuurgebieden. Twee belangrijke programma's zijn het Europese landbouwbeleid en de Visie op landbouw, natuur en voedsel van het kabinet.

LNV-visie en Realisatieplan: waardevol en verbonden

De Nederlandse landbouw, tuinbouw en visserij is toonaangevend in de wereld. Het kabinet wil die positie ook de komende vijftig jaar behouden. Om daarnaast tegemoet te komen aan maatschappelijke uitdagingen zoals uitputting van de landbouw bodems, biodiversiteitsverlies en klimaatverandering heeft het Rijk met de visie 'Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden' eind 2018 gekozen voor een omslag naar kringlooplandbouw in 2030. In de zomer van 2019 heeft de minister van LNV in een Realisatieplan uit de doeken gedaan hoe ze deze omslag wil bereiken. De transitie naar kringlooplandbouw zal naar alle verwachting een steun in de rug zijn voor het natuurbeleid. Kringlooplandbouw is namelijk mede gericht op het inzetten van natuur in de voedselproductie, het verminderen van emissies en het beschermen van de natuur die hoort bij het agrarische landschap. Bovendien wordt het belang benadrukt van een gebiedsgerichte aanpak en het waarderen van ecosysteemdiensten.

GLB-NSP: ook ecologische en sociale doelen

In Nederland gebruiken 68.000 agrarische bedrijven circa 1,8 miljoen hectare landbouwgrond. Deze bedrijven ontvangen subsidie uit Europa. In het Gemeenschappelijk

Figuur 16: Het GLB komt steeds meer in het teken van ecologische en sociale doelen te staan.

Landbouwbeleid (GLB), dat elke zeven jaar wordt herzien, worden de doelstellingen, prioriteiten en voorwaarden voor het verkrijgen van deze landbouwsubsidies geformuleerd. Het huidige GLB loopt af in 2020. Halverwege 2018 publiceerde de Europese Commissie haar voorstellen voor het toekomstige Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) in de periode na 2021. Oorspronkelijk is het GLB er voor duurzaam, gezond, veilig en betaalbaar voedsel, maar landbouw gaat ook over werkgelegenheid en rijkdom van natuur. Het GLB komt steeds meer in het teken te staan van ecologische en sociale doelen.

In het Nationaal Strategisch Plan (NSP) werken Rijk en provincies uit op welke wijze Nederland invulling geeft aan de Europese GLB-verordeningen. Daarin wordt ook aansluiting gezocht met nationale en regionale doelen en programma's, zoals de LNV-visie op kringlooplandbouw, het plattelandsbeleid van de provincies het Deltaplan Biodiversiteit en het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer¹². Provincies en het Rijk houden in het NSP bovendien

¹² Voor meer informatie: <https://toekomstglb.nl/nationaal-strategisch-plan/>

rekening met Europese richtlijnen zoals de Nitraatrichtlijn, de Kaderrichtlijn Water en de Vogel- en Habitatriktlijn.

3.4 Verbreding in klimaatbeleid

Klimaatverandering is de grote uitdaging van deze tijd. Natuur kan de gevolgen van klimaatverandering helpen opvangen, bijvoorbeeld door water van hoosbuien langer vast te houden of hittestress in steden te verminderen. Anderzijds zal de natuur negatieve gevolgen van klimaatverandering ondervinden.

Klimaatakkoord: versterking van natuurbeleid

Het beperken van klimaatverandering is een grote verantwoordelijkheid. Zelfs bij een beperkte opwarming van 1,5 of 2 graden zijn de consequenties várstrekend. Niet alleen voor mensen, ook voor de soortenrijkdom op aarde. Toenemende weersextremen zetten de natuur onder druk, ook in eigen land. Zo is het de vraag of de hoogveengebieden weer herstellen van de zomerdroogte van 2018.

In het regeerakkoord heeft het kabinet maatregelen aangekondigd om invulling te geven aan de nationale reductiedoelstelling van 49% broeikasgasemissies in 2030 ten opzichte van 1990. Ook is afgesproken dat er een Klimaatakkoord komt. Het afgelopen jaar hebben meer dan honderd partijen waaronder provincies en het ministerie van LNV, gewerkt aan een samenhangend pakket aan voorstellen waarmee het CO₂-reductiedoel in 2030 gerealiseerd kan worden. Het Klimaatakkoord is begin zomer 2019 aan de Tweede Kamer voorgelegd¹³. Naar verwachting zullen eind 2019 verregaande afspraken gemaakt worden.

Een opgave voor de landbouwsector

Een belangrijke paragraaf in het Klimaatakkoord is gewijd aan ‘landbouw en landgebruik’. Natuur, bomen, gewassen en landbouwgronden leggen namelijk koolstof (CO₂) vast en vormen zo de natuurlijke basis om klimaatverandering te voorkomen. De landbouwsector zal dus een belangrijke positieve bijdrage gaan leveren, vooral in de vorm van emissiereductie en een goed bodembeleid. Dit is niet alleen voor het klimaat maar ook voor de natuur van wezenlijk belang. De acties uit het Klimaatakkoord sluiten nauw aan bij de LNV-visie ‘Waardevol en verbonden’. Voor ondernemers is dit van groot belang, omdat de verschillende maatregelen samenkommen op het boerenerf. Een integrale aanpak maakt de slagingskans groter. Zo besteden zowel het Klimaatakkoord als het regeerakkoord aandacht aan bedrijven rondom Natura 2000-gebieden. Ingezet wordt op vrijwillige deelname aan maatregelen, die leiden tot versterking van natuurwaarden in de Natura 2000-gebieden, minder broeikasgasuitstoot en versterking van de agrarische sector.

Bijzonder dossier: het veenweidegebied

De wijze waarop land en grond worden gebruikt heeft effect op de uitstoot en vastlegging van CO₂. Verbeteren van de klimaatprestatie van landgebruik is een nieuw en relevant onderdeel van het klimaatdossier. Dat geldt ook voor het Nederlands veenweidegebied, dat een groot deel in gebruik is voor de melkveehouderij en vanwege de lage grondwaterstand veel CO₂-uitstoot. In het Klimaatakkoord is een klimaatgerichte aanpak veenbodems opgesteld. Omdat nog veel onbekend is wordt gefocust op het ontwikkelen van kennis door pilotprojecten. Op basis

¹³ <https://www.klimaatakkoord.nl/documenten/publicaties/2019/06/28/klimaatakkoord>

daarvan kunnen maatregelen geformuleerd worden die afgestemd zijn op toekomstperspectief voor boeren, op de waterhuishoudkundige mogelijkheden en het type veenbodem. Daarmee komt ook meer ruimte voor weidevogels en versterking van biodiversiteit. De aanpak zal bestaan uit een maatregelenmix met een substantiële bijdrage van circa 10.000 hectare nieuwe agrarische natuur, een transitie naar natte teelten, verhogen van het zomerwaterpeil ten gunste van weidevogels en technieken voor onderwaterdrainage.

Een ander bos- en natuurbeheer

Naast de landbouwsector zal ook de bosbouw- en natuursector via het Klimataakkoord een belangrijke bijdrage gaan leveren aan de biodiversiteitsopgave. Provincies werken daarvoor samen met partijen aan een klimaatinclusief natuurbeleid en -beheer. De inzet richt zich op het voorkomen van ontbossing, een hogere koolstofvastlegging in groen door aanpassingen in het beheer, de aanleg van extra groen en het beter vastleggen van koolstof door duurzame verwerking van vrijkomend hout, maaisel en andere natuurproducten. Deze elementen zullen ook een plek krijgen in de bossenstrategie van het ministerie van LNV en de provincies (verwacht eind 2019).

MEER EN VEERKRACHTIG BOS BIJ STAATSBOSBEHEER

Door Staatsbosbeheer

Bossen worden hoog gewaardeerd door de Nederlander: voor de biodiversiteit, voor de groene leefomgeving en om prachtig in te wandelen. Ook de recente commotie rond bomenkap toont veel betrokkenheid. In ons dichtbevolkte land moet het bos aan veel verwachtingen voldoen. Dat betekent keuzes maken. Daarom heeft Staatsbosbeheer in 2015 de bosvisie ‘Groeienteekomst’ uitgebracht. Staatsbosbeheer neemt het voortouw om 5000 ha bos uit te breiden op eigen terrein. De concrete mogelijkheden daarvoor worden nu onderzocht. Enerzijds door te kijken

naar gebieden of beheertypen die zich ecologisch niet goed ontwikkelen, zoals minder waardevolle graslanden. Anderzijds door te kijken naar plekken waar bos een kwaliteitsimpuls betekent, bijvoorbeeld rond woongebieden. De uitvoering hiervan zal in samenspraak met provincies en andere betrokkenen gebeuren. De visie gaat ook over de keuzes voor de functies van het bos en over het daarvoor benodigde beheer. De meeste bossen in Nederland zijn voormalige heidebebossingen. Deze zijn de afgelopen decennia steeds rijker geworden in termen van

bosstructuur, menging van boomsoorten en ook qua fauna. Er zijn echter ook de nodige zorgen vanwege vooral klimaatverandering en stikstofdepositie. Staatsbosbeheer werkt daarom aan het veerkrachtig en toekomstbestendig maken van het huidige bos door het stimuleren van gemengde en goed groeiende bossen die tegen een stootje kunnen én veel CO₂ vastleggen. Bossen die blijvend belangrijk zijn voor de kwetsbare Nederlandse natuur, voor de meest circulaire grondstof hout en als leefomgeving voor de groeiende bevolking.

Klimaatadaptatie

Het Natuurbeleid van de provincies is gericht op herstel van biodiversiteit en het veerkrachtiger maken van ecosystemen. Het veranderende klimaat als “stressor” maakt het noodzakelijk om ook het aanpassingsvermogen te vergroten aan de verschillende klimaattrends (het wordt warmer, het wordt droger, het wordt natter, de zeespiegel stijgt). Concreet betekent dit dat een natuurlijk scala aan gezonde leefgebieden nodig is zowel in natuurgebieden als daarbuiten met robuuste verbindingen. Dit is uitsluitend te realiseren wanneer het bodem-watersysteem op orde is en natuur- en biodiversiteitsherstel onlosmakelijk een logisch onderdeel zijn van andere grote transities met

grote ruimtelijke impact. Denk hierbij aan de bouwopgave, een circulaire economie, duurzame energie en het verduurzamen van de landbouw. Op die manier kan de natuur zelf ook weerbaarder worden.

Meer staat te lezen in het resultatenverslag¹⁴ van de Klimaatadaptatiedialoog Natuur die in de eerste helft van 2019 in meerdere werksessies is gevoerd en waar nog een gezamenlijk Actieprogramma klimaatadaptatie natuur uit zal volgen. Aan de hand van zes gebiedstypen (Kust en Overgangswateren, IJsselmeer en Grote Rivieren, Hoog Nederland, Laag Nederland, Steden, Internationaal) zijn bestuurlijke dilemma’s, kennisvragen en mogelijke acties geformuleerd.

¹⁴ <https://ruimtelijkeadaptatie.nl/overheden/nas/dialogen/>

DROOGTE: DE EERSTE GEVOLGEN IN BEELD DOOR NATUURMONUMENTEN

Door Natuurmonumenten

Vanwege klimaatverandering zullen er vaker en langer extreme periodes van droogte voorkomen in Nederland (*bron: World Weather Attribution, 2019*)¹⁵. Uit waarnemingen van (terreinbeherende) natuurorganisaties blijkt dat de natuur door de droogte van 2018 en de voortdurende droogte in 2019 op veel plekken sterk achteruit is gegaan. Watertekorten door lage grond- en oppervlaktewaterstanden en daaraan gerelateerde effecten hebben forse impact gehad op de natuur.

DIRECTE EFFECTEN VAN DROOGTE

Vooral kwetsbare en sterk waterafhankelijke ecosystemen, waaronder hoogvenen, laagveengebieden, vennen en beeksystemen, kwamen extra onder druk te staan. In bijzondere veengebieden zoals het Fochteloërveld stonden delen van het veen droog en vond veenafbraak plaats. Bossen en heide werden op meerdere plekken in het land zichtbaar aange- tast. Kwetsbare planten- en diersoorten die sterk afhankelijk zijn van water (van goede kwaliteit) werden flink op

de proef gesteld. Zo hadden weidevogels, moerasvogels en kraanvogels op bepaalde plekken minder tot geen broedsucces. In bepaalde bossen waren boomsoorten extra verzwakt of gingen dood (vuilboom, fijnspar, coniferen). Op bepaalde plekken werden minder (beschermde) amfibieën gezien (waaronder de heikikker, de boomkikker en bruine kikker), en hadden ze weinig tot geen voortplantingsmogelijkheden door droogval. Vermoedelijk sterft de kamsalamander plaatselijk uit. Ook zijn er op enkele plekken minder watergebonden insecten waargenomen, zoals libellen. Met name kleine (geïsoleerde) en zeldzame soortpopulaties lopen gevaar.

KATALYSATOR VOOR ANDERE BEDREIGINGEN

De recente droge zomers werken ook als een katalysator voor andere zaken die onze natuur bedreigen. Denk aan natuurbranden, achteruitgang van waterkwaliteit (en het opwarmen van water), verzilting, toename van (boom) ziektes, niet-herstelde kwelsituaties of een verhoogd risico op invasieve exoten. De droogte is vaak een extra probleem in gebieden waar de omstandigheden al niet optimaal zijn. Het

15 <https://www.worldweatherattribution.org/human-contribution-to-record-breaking-june-2019-heatwave-in-france/>

16 https://res.cloudinary.com/natuurmonumenten/raw/upload/v1556783704/2019-05/BriefDroogte_website_30042019.pdf%C2%A0

17 <https://www.klimaatbuffers.nl/>

systematische beter inzichtelijk maken van de ecologische effecten van extreme droogte en de kwetsbaarheid van de natuur, is gewenst. Wat vaststaat is dat kwetsbare (structureel) verdroogde gebieden en kwetsbare soorten extra aandacht verdienen.

TOE NAAR KLIMAATBESTENDIGE NATUUR
De toenemende droogte in ons land verhoogt de urgentie en onderstreept het belang van het verbinden van gebieden en het weerbaar maken van natuur met een klimaatbestendige waterhuishouding. Water moet worden vastgehouden, het gebruik van (grond)water verminderd en waterpeilen (structureel) worden verhoogd waar dit kan en nodig is. Vooral een klimaatrobuste grondwaterstand¹⁶ is hoognodig. Tevens is het van belang bufferzones rondom (kwetsbare) natuurgebieden in te stellen om verdroging van natuur te voorkomen. Real time-monitoring kan meer flexibiliteit brengen in waterbeheer.

Er zijn ook kansen. De natuur is een belangrijke bondgenoot in een veranderend klimaat. Groen kan water in tijden van overlast vasthouden en in tijden van droogte geleidelijk teruggeven (natuurlijke klimaatbuffers¹⁷). Het herstellen en vernatten van veengebieden is goed voor de natuur en verminderd bovendien CO₂-uitstoot.

DROOGTEBESTENDIGER VEENGEBIED

Het Korenburgerveen is een kwetsbaar, uniek hoogveengebied met vennen, vochtige graslanden (blauwgrasland), moerasbos en vochtige heide gelegen bij Winterswijk. Het veen is 490 hectare groot en het meest complete hoogveenlandschap van NoordWest-Europa. Er komen veel soorten voor die in Nederland en zelfs in Europa nog maar weinig voorkomen. Zo kan men hier Nederlands grootste populaties van de hoogveenglanzelibel vinden. De enorme variatie aan planten trekt veel verschillende vogels aan: er broeden veel water- en moerasvogels, zoals de blauwborst en kraanvogels. Deze zeldzame planten en dieren hebben het moeilijk doordat hun leefgebied te klein is, voornamelijk als gevolg van een slechte waterhuishouding. Hierdoor is het veen te droog en is er te weinig invloed van het grondwater (kwel). Daarom is er de afgelopen jaren gewerkt aan het verbeteren van de omstandigheden van het gebied. Verschil-

lende maatregelen zijn ingezet om het gebied natter en groter te maken: omliggende landbouwpercelen worden natuur, watergangen worden gedempt, de grondwaterstand verhoogt en maatregelen worden genomen om de effecten van stikstof op de natuur te verminderen (PAS-maatregelen). Het Korenburgerveen wordt hiermee robuuster gemaakt en kan veel beter water vasthouden. Tijdens de extreme droogte van 2018 en 2019 hebben de uitgevoerde maatregelen hun meerwaarde laten zien. Hoewel ook hier de natuur klappen heeft gekregen, is de natuur door de verbeterde waterhuishouding en verbondenheid beter weerbaar. Ook zien wij dat de natuur het water beter vasthoudt en het watersysteem zich hier relatief snel herstelt. Hoewel er nog een uitdaging ligt voor het verder behouden en versterken van de natuur, hebben deze betekenisvolle stappen hun waarde getoond.

De belangrijkste conclusie is dat voor een vitale en klimaatbestendige natuur een gezond bodem-water-systeem leidend is. Wanneer de gezondheid daarvan op orde is gebracht, dan geldt ‘functie volgt bodem’. Een klimaatbestendige natuur begint bij duurzaam landgebruik.

Droogte van nu uitdaging van morgen

Voorjaar, zomer en najaar 2018 waren uitzonderlijk droog. En ook in 2019 zet deze trend door. Dit had en heeft direct grote effecten op de natuur: verhalen over verdroogde natuurgebieden, natuurbranden en droge

beken waren frequent in het nieuws. De effecten op de langere termijn worden pas de komende jaren zichtbaar. Dat brengt ook de veerkracht (de robuustheid) van onze natuurgebieden in beeld. Diverse overheden en organisaties hebben in de tweede helft van 2018 initiatieven genomen om de gevolgen van de droogte en de robuustheid van onze waterafhankelijke natuur te onderzoeken.

Om Nederland beter voor te bereiden op komende droogteseizoenen heeft de minister van IenW samen met betrokken partijen een Beleidstafel Droogte ingericht. Deze Beleidstafel houdt zich bezig met oplossingen die

onomkeerbare schade aan de natuur in waternetvoergebieden voorkomen, maar kijkt ook naar de mogelijkheden om de toestand en het verwacht herstel van het grondwatersysteem in te schatten. De meeste effecten van de droogte op natuur zullen zich echter pas later openbaren.

3.5 Deltaplan Biodiversiteitsherstel

Vanuit de samenleving wordt de roep om biodiversiteitsherstel steeds groter. Het besef neemt toe dat een grote variëteit aan soorten, ecosystemen en landschappen niet alleen van belang is voor een rijkere natuur maar ook de basis vormt voor ons welzijn en een toekomstbestendige voedselproductie. Daarom presenteerden een brede coalitie van wetenschappers, maatschappelijke organisaties en vertegenwoordigers van de agrarische sector eind 2018 het Deltaplan Biodiversiteitsherstel.

De achttien initiatiefnemers kozen er bewust voor om de overheid hierin niet te betrekken. Hiermee wilden ze voorkomen dat de totstandkoming van het plan onderdeel zou worden van een politiek proces. De plannenmakers hoopten uiteindelijk wel op steun van de overheid. En die krijgen ze. Provincies en het Rijk hebben grote waardering voor de samenwerking die deze partijen hebben opgezocht en gevonden. We zien daarin veel overeenkomsten met de ambitie om het natuurbeleid te verbreden en te verbinden met andere sectoren en opgaven, zoals de landbouwtransitie.

Het ministerie van LNV en de provincies juichen dit initiatief toe en zijn met de partners van het Deltaplan in gesprek over een meerjarige inzet, met name op het gebied van monitoring, de zoektocht naar nieuwe verdienmodellen voor kringlooplandbouw, pilots in het kader van het nieuwe GLB en mogelijk benodigde aanpassingen in bestaande wet- en regelgeving.

DELATPLAN BIODIVERSITEITSHERSTEL

Door Louise Vet - voorzitter van het Deltaplan Biodiversiteitsherstel

Vanuit de samenleving wordt de roep om biodiversiteitsherstel steeds groter. Het besef neemt toe dat een grote variëteit aan soorten, ecosystemen en landschappen niet alleen van belang is voor een rijkere natuur maar ook de basis vormt voor ons welzijn en de toekomstbestendige voedselproductie.

Het huidige natuurbeleid zal daarom verrijkt moeten worden met een aanpak die verder gaat dan het beschermen van soorten in daarvoor aangewezen natuurgebieden. Daarvoor hebben eind 2018 18 organisaties het deltaplan Biodiversiteitsherstel gepresenteerd.

INTEGRAAL EN INCLUSIEF

Kern van de aanpak is samenwerking tussen alle relevante actoren op gebiedsniveau om grondgebruikers (partijen die ons landschap onderhouden zoals boeren, overheden, waterschappen, natuur- en milieuorganisaties, infrabedieners en andere terreinbeherende organisaties) te stimuleren en te waarderen voor inspanningen die bijdragen aan biodiversiteit. Door het eenduidig meetbaar maken van prestaties is stapeling van beloning mogelijk en krijgen we ook een beter inzicht in hoe deze prestaties optellen tot biodiversiteitswinst.

Het ombuigen van biodiversiteitsverlies naar herstel is alleen haalbaar als we kiezen voor een integrale, samenhangende aanpak. Biodiversiteitsherstel staat niet op zichzelf en is verbonden met een aantal gerelateerde uitdagingen zoals klimaatverandering, het bieden van toekomstperspectief aan boeren, het creëren van een aantrekkelijk landelijk gebied om te wonen, werken en recreëren, de landschappelijke inpassing van de energietransitie en het voldoen aan verschillende internationale verplichtingen op het gebied van natuur, milieu en de kwaliteit van bodem, water en lucht.

OMDENKEN

De partners van het Deltaplan willen daarom het natuurbeleid verbreden en verrijken met een aanpak die gericht is op omdenken. Omdenken houdt in dat de geleverde prestaties van grondgebruikers om biodiversiteit te herstellen, worden verbonden met voldoende maatschappelijke en financiële waardering hiervoor. Omdenken betekent ook dat we vanuit een gezamenlijke stip op de horizon inspanningen op elkaar afstemmen zodat de prestaties van grondgebruikers elkaar in een gebiedsgerichte aanpak versterken en een stapeling van beloning mogelijk is.

Omdenken betekent in de praktijk:

- Het doorbreken van “silodenken” door alles schakels in de keten: biodiversiteitsherstel vraagt om een ruimtelijke en integraliteitsaanpak met en door grondgebruikers en in gezamenlijkheid. Waarbij natuur- en milieuorganisaties zich niet alleen richten op het realiseren van zoveel mogelijk natuur, maar ook meehelpen deze inzet te waarderen en te belonen. En banken, leveranciers, afnemers en supermarktketens deze biodiversiteitsprestaties in de agrarische keten stimuleren en belonen.
- De natuur als bondgenoot omarmen: Ondernemers in de natuur, zoals boeren, moeten de natuur op hun bedrijf zien als bondgenoot, door bijvoorbeeld goed bodembeheer en natuurlijke plaagbestrijding centraal te stellen en ruimte te bieden aan wilde planten en dieren.
- Kennis delen: Wetenschappers moeten zich inspannen om hun beschikbare kennis actief te delen met grondgebruikers en andere stakeholders en deze samen verder te ontwikkelen binnen gebiedsgebonden Living Labs.

SAMEN MET OVERHEDEN

Specifiek met betrekking tot overheden willen de partners van het Deltaplan sterk in zetten op integraliteit van acties op gebiedsniveau. Gemeenten en provincies - individueel en in samenwerkingsverbanden - kunnen hierbij een belangrijke rol spelen, niet alleen als katalysator maar ook door te zorgen voor beleidscongruentie voor een bepaald gebied in afstemming met de Rijksoverheid. Verschillende lokale en provinciale overheden hebben biodiversiteit en natuurlijk kapitaal reeds opgenomen in hun visies rond de gezonde leefomgeving, klimaatadaptatie of de omgevingsvisie. Deze beweging willen we als onderdeel van het Deltaplan versterken. Om tot beleidscongruentie voor een bepaald gebied te komen zouden doelgerichtheid (in plaats van maatregelengericht) en samenhang (de ene overheid ondersteunt de ander en de ene maatregel grijpt logisch in op de andere) het uitgangspunt moeten vormen.

MONITORING EN LIVING LABS

Biodiversiteitsherstel wordt vooral bepaald door de samenhang en de optelsom op gebiedsniveau van de inspanningen en prestaties van verschillende grondgebruikers. Op dit moment zijn we echter niet altijd in staat een betrouwbaar antwoord te geven op de vraag welke interventies nodig zijn om de neergaande trend om te buigen. De partners van het deltaplan willen daarom een monitoringssystematiek opzetten die inzicht geeft in: (i) wat de trends zijn in belangrijke biodiversiteitsindicatoren op gebieds- of landelijk niveau en (ii) hoe deze samenhangen met de inspan-

ningen en de prestaties die gerealiseerd worden door grondgebruikers en in gebieden. Nieuwe samenwerking met de provincies en het Ministerie van LNV is hierbij cruciaal. Monitoring op het nationaal of provinciaal niveau is vooral gericht op het vaststellen of het hoofddoel van het Deltaplan Biodiversiteitsherstel wordt gehaald: de neerwaartse trend in landelijke biodiversiteit ombuigen in een opgaande trend. De monitoring kan ook input leveren voor beleidsrapportages (internationale, nationale en provinciale rapportages zoals CBD, PAS, N2000 etc.) Hier heeft iedereen baat bij.

Bijlage 1: Natuurkwantiteit

In paragraaf 2.1 zijn de totalen voor verwerving, inrichting en beheer van de vijfde VRN gepresenteerd en vergeleken met de cijfers uit de voorgaande rapportages. In deze bijlage is een uitsplitsing per provincie opgenomen van de voortgang in 2018.

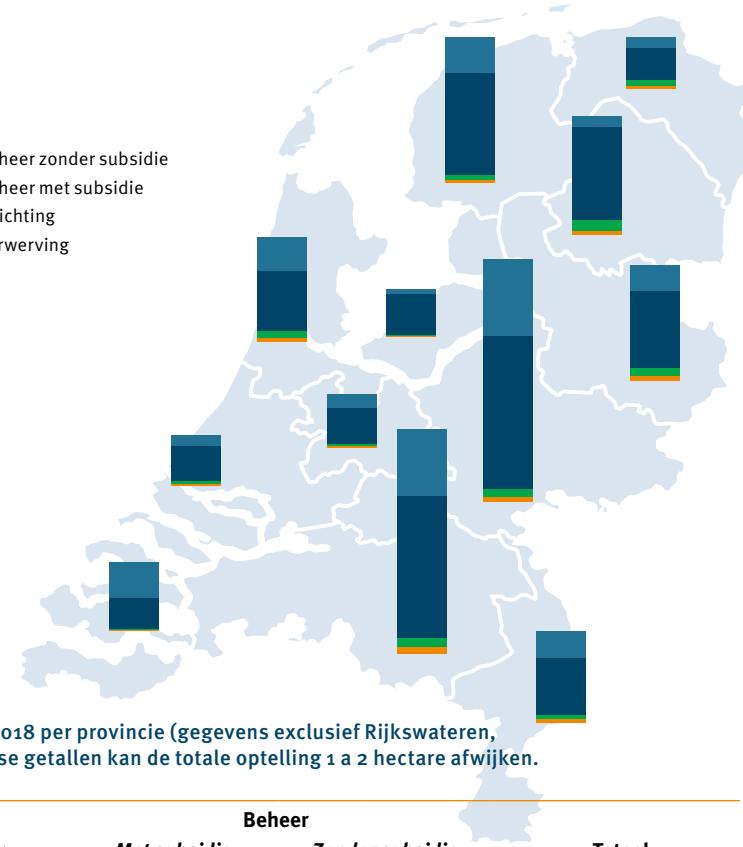
In het Natuurpact zijn afspraken gemaakt over de inrichting van nieuwe natuur door provincies: 80.000 hectare nieuwe natuur in 2027. Om die inrichting te kunnen realiseren, verwerven provincies grond. Dat wil zeggen dat de grond blijvend beschikbaar voor natuur. Veel grond is door provincies aangekocht. Een ander instrument is functieverandering; de bestemming ‘natuur’ is dan notarieel vastgelegd zonder overdracht van eigendom. Gronden die op dit moment verpacht zijn, waarbij de einddatum van de pacht bekend is en waarbij geen aanvullende investeringen nodig zijn om de gronden blijvend beschikbaar te maken voor natuur, worden meegerekend in deze cijfers voor verwerving. Ook BBL-ruilgronden (Bureau Beheer Landbouwgronden) die binnen het NNN vallen en overgedragen zijn aan provincies, zijn opgenomen in de cijfers over verwerving.

Ook het Rijk verwerft gronden voor natuur, bijvoorbeeld in het kader van NURG (Nadere Uitwerking Rivierengebied). Deze cijfers zijn opgenomen in paragraaf 2.7. Beheerders van deze NURG-gebieden kunnen vervolgens een natuurbeheersubsidie aanvragen bij provincies: die hectares zijn opgenomen in de cijfers voor beheer met subsidie in deze VRN.

In de cijfers voor inrichting rekenen provincies de gronden mee waarbij alle maatregelen zijn uitgevoerd waarvoor subsidie verleend is. Uitzonderingen daarop zijn restant-opgaves voor hydrologie (bijvoorbeeld peilbesluit) en overgangsbeheer (bijvoorbeeld uitmijnen). Gronden die bij verwerving geen inrichtingsmaatregelen nodig hebben, worden meegerekend bij de cijfers over inrichting.

Provincies nemen in de cijfers voor beheer zowel de hectares op waarvoor zij een SNL-subsidie verstrekken ('in beheer met subsidie') als ook de hectares natuur waarvoor zij geen subsidie verstrekken ('in beheer zonder subsidie'). Het eindtotaal voor beheer komt dit jaar uit op 694.653 hectare. De stijging ten opzichte van de vorige VRN kent twee oorzaken naast de reguliere groei in het areaal beheerde natuur:

- Provincie Groningen rapporteert in de vijfde VRN met terugwerkende kracht over haar volledige NNN, in plaats van alleen de hectares die in het Provinciaal Natuurnetwerk lagen. Het areaal beheerde natuur stijgt daardoor met ruim 12.000 hectare ten opzichte van de vorige VRN. Vergelijkbare correcties zijn in de vierde VRN voor de Provincies Noord-Brabant, Zeeland en Limburg gemaakt. Provincies verkennen voor de 6^e VRN of zij alle twaalf over het hele NNN kunnen rapporteren.
- Bijna alle provincies hebben (kleinere) correcties gemaakt in de kaartlaag beheer

Tabel 2: Voortgang verwerving, inrichting en beheer in 2018 per provincie (gegevens exclusief Rijkswateren, aantalten in hectare). Door afronding van de losse getallen kan de totale optelling 1 a 2 hectare afwijken.

Provincie	Beheer				Totaal
	Verwerving	Inrichting	Met subsidie	Zonder subsidie	
Drenthe	2.282	6.108	53.246	6.191	59.437
Flevoland	8	498	23.593	2.681	26.273
Fryslân	1.149	2.888	58.194	21.119	79.312
Gelderland	2.479	4.438	87.561	44.596	132.157
Groningen	1.386	3.325	18.653	6.241	24.894
Limburg	1.730	2.614	32.407	15.661	48.068
Noord-Brabant	3.841	5.354	81.106	38.803	119.909
Noord-Holland	1.786	4.265	34.329	18.955	53.284
Overijssel	2.306	4.528	44.240	14.767	59.007
Utrecht	822	1.620	20.385	8.253	28.638
Zeeland	306	998	17.636	20.096	37.732
Zuid-Holland	875	2.109	19.604	6.337	25.942
totaal (VRN2019)	18.969	38.743	490.953	203.700	694.653

Bijlage 2: Monitoring van natuur

Om vragen als 'Hoe gaat het met de natuur in Nederland?' en 'Hebben beleid en beheer succes gehad en worden de juiste keuzes gemaakt?' doeltreffend te beantwoorden hebben veel partijen in het natuurdomein samen een uniforme werkwijze ontwikkeld voor de monitoring van de natuur en de beoordeling van de natuurkwaliteit. Ze organiseren ook gezamenlijk de inwinning en opslag van en de rapportage over natuurgegevens. Voor het verzamelen van gegevens in het veld spelen vrijwilligers een onmisbare rol. Uitgangspunt bij de organisatie van de natuurmonitoring is 'eenmalig inzameling van gegevens, meervoudig gebruik'. De veldgegevens worden opgeslagen in de Nationale Databank Flora en Fauna.

Het Netwerk Ecologische Monitoring

Het Netwerk Ecologische Monitoring (NEM) is een samenwerkingsverband van overheidsorganisaties voor de monitoring van de natuur in Nederland, in opdracht van de ministeries van LNV en IenM en de provincies. Behalve deze ministeries en de provincies zitten ook het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) in het NEM. De partners stellen gezamenlijk prioriteiten voor de meetdoelen en werken aan de optimalisatie van het verzamelen en bewerken van de gegevens. Ze zorgen ook gezamenlijk voor de financiering van het NEM.

De meeste meetnetten van het NEM worden uitgevoerd door duizenden vrijwilligers die op gestandaardiseerde wijze data verzamelen. Die vrijwilligers worden geworven, opgeleid en aangestuurd door Soven en een aantal soortenorganisaties: Stichting Anemoon, Stichting EIS, Bryologische en Lichenologische werkgroep, Floron,

Nederlandse Mycologische Vereniging, RAVON, Vlinderstichting en Zoogdiervereniging.

Het NEM bestaat sinds 1999. De gegevens worden onder andere gebruikt voor de periodieke rapportage van Nederland aan de Europese Commissie over soorten van de Vogel- en Habitatrichtlijn, voor beleidsrapportages aan de Tweede Kamer en steeds vaker aan de Provinciale Staten. Door de oorsprong landelijke opzet van het NEM, zijn de gegevens nog niet altijd geschikt voor rapportages op provinciaal niveau. Op dit moment wordt onderzocht of het mogelijk is dat het NEM, met slechts een beperkte aanvulling, meer geschikt daarvoor te maken.

De jaarlijkse resultaten van het NEM bestaan uit jaarcijfers en meerjarige trends van soorten en graadmeters waarin de trends zijn gecombineerd. De resultaten van het NEM zijn voor een ieder beschikbaar via het Compendium voor de Leefomgeving.

Het Subsidiestelsel Natuur en Landschap

Via het Subsidiestelsel Natuur en Landschap (SNL) verlenen de provincies subsidie voor het behoud en de ontwikkeling van (agrarische) natuurgebieden en landschappen. Het SNL draagt bij aan de realisatie van de doelen van het Natuurnetwerk Nederland, de Natura 2000-gebieden, het (agrарisch) natuurbeheer en het soortenbeleid. Met het SNL wordt onder andere het beheer in natuurgebieden gefinancierd. De gesubsidieerde natuur wordt door de beheerder of door de provincie gemonitord. Op basis van deze monitoring wordt de kwaliteitsontwikkeling in beeld gebracht en maken provincies en beheerders afspraken over de gewenste ontwikkeling.

Nationale Databank Flora en Fauna

Nederland kent een unieke databank, de Nationale Databank Flora en Fauna (NDFF). Deze databank levert informatie over planten en dieren die overheden en andere organisatie gebruiken om trends te bepalen, beleids- en beheerevaluaties en plannen te maken. De wijze waarop deze data worden ingewonnen en geëvalueerd, via een gezamenlijk netwerk van vrijwilligers en professionals, zorgt voor aanzien in Europa. De NDFF wordt ingezet bij onder meer het SNL, voorliggende periodieke beleidsrapportage over de natuurkwaliteit (VRN), het NEM, de PAS en de verplichte rapportages naar Europa (Vogel- en Habitatrichtlijn). De NDFF kan ook een belangrijke rol spelen in de uitvoering van de Omgevingswet, via het leveren van informatie over het voorkomen van beschermde soorten aan het Digitale Stelsel Omgevingswet.

Bijlage 3: Overzicht Projecten Grote Wateren

Project	Nr. Activiteit	In voorbereiding	In uitvoering	Uitgevoerd
Natura2000	1 Beheerplan Doggersbank, Klaverbank en Friese Front vastgesteld.	X		
	2 Beheerplan Voordelta, Noordzeekustzone en Vlakte van de Raan.		X	
Visserij in beschermde gebieden	3 Verduurzamingsmaatregelen zoals de beperking van de vistijd, beperking van het gewicht van het vistuig en aanpassing van visnetten gericht op het verminderen van bijvangst.	X		
	4 Sluiting Noordzeekustzone en Vlakte van de Raan voor visserij.	X		
	5 Uitkoopregeling vergunningen.	X		
Mariene strategie	6 Maatregelen mariene ecosysteem, exoten, eutrofiëring, vervuilende stoffen, zwerfvuil en onderwatergeluid.		X	
Kaderrichtlijn Marien	7 Bodembescherming op de Centrale Oestergronden en het Friese Front.		X	
Windmolens in de Noordzee	8 Ontwikkeling windmolens in combinatie met multifunctioneel gebruik.	X		
Natura2000	9 Beheerplannen Waddengebied vastgesteld.		X	
Programma Rijke Waddenzee	10 Het stroomlijnen en bundelen van bestaande initiatieven voor natuurherstel, onder andere de uitvoering van het Actieplan Broedvogels.		X	
	11 Het verduurzamen van het medegebruik van de Waddenzee onder andere het opstellen van een zoneringskaart voor duurzaam toerisme (waarbij kwetsbare plekken worden ontzien).	X		
	12 Het geven van extra impulsen aan het realiseren van nieuwe initiatieven onder andere pilots voor natuurverbetering zoals de herintroductie van de platte oester en pilots voor zoutadaptatie, zoals de introductie van zilte teeltten.	X		
	13 Verduurzaming van de mossel- en garnalenvisserij in relatie tot natuurherstel, onder andere de uitvoering van het Mosselconvenant op basis waarvan geïnvesteerd is in mosselzaadvanginstallaties; in samenhang daarmee het sluiten van gebieden voor deze visserij.		X	
	14 Initiatieven voor duurzaam Werelderfgoed toerisme onder andere uitvoering van het Actieplan Vaarrecreatie Waddenzee en de inmiddels opgestelde Belevingskaart Waddenkust.		X	
	15 Programma om de duisternis te versterken (Dark Skye Waddengebied): Boschplaat en Nationaal Park Lauwersoog zijn al dark sky. Lopende initiatieven onder andere: LED-verlichting Ameland, bouw Sterrenschuur in het buurtschap Zwarre Haan en nieuwe verlichting station Mantgum (minder strooilicht).		X	

Project	Nr. Activiteit	In voorbereiding	In uitvoering	Uitgevoerd
Natura2000	16 Beheerplan Eems-Dollard.		X	
Integraal Managementplan Eems-estuarium	17 Pilot herstel mosselbanken op De Hond/Paap.		X	
Programma Eems-Dollard 2050	18 Brede Groene Dollarddijk: verbreding van de dijk in combinatie met natuurontwikkeling en –herstel (Klutenplas).		X	
	19 Ecologisch herstel polder Breebaart.		X	
	20 Kleirijperij: Rijpen van slijb uit kwelders, havens en vaargeulen voor toepassingen in dijkversterkingen, structuurverbetering landbouwgrond en bouwmateriaal.		X	
	21 Praktijkproeven buitendijkse en binnendijkse slibsedimentatie.		X	
	22 Aanleg van de Dubbele Dijk, waarbij in het tussengebied tussen de bestaande zeedijk en de nieuwe dijk een zilt gebied wordt gemaakt, waarin zilte gewassen en kokkels worden geteeld en waar slijb ingevangen wordt.		X	
	23 Onderzoek naar hydromorfologische verbetering van het estuarium.		X	
Actieplan toekomstbestendig visserijbeheer	24 Afstemmen vangstcapaciteit op hoeveelheid te onttrekken vis.		X	
Gebiedsagenda IJsselmeer 2050	25 Aanleg 3.000 ha Marker Wadden.		X	
	26 Natuurvriendelijke oeverinrichting Markermeer.		X	
	27 Oostvaardersovers: Waterverbindingen tussen Oostvaardersplassen, Lepelaarsplassen en Markermeer en ecologische inrichting oeverzone Markermeer tussen Almere en Lelystad.		X	
	28 Ecologische inrichting Wieringerhoek.		X	
	29 Maatregelen langs de Friese IJsselmeerkust gericht op ondersteuning van de Natura 2000 doelen en visbevorderende maatregelen.		X	
	30 Aanpassen van de inrichting en waterpeil oeverzones Noord-Hollandse kust; aanleg van vispassages naar het Markermeer.		X	
	31 Ondiep/luw/zandig gebied met waterplanten en land-waterovergangen nabij de Hoeckelingsdam en in het Trintelzand.		X	
	32 Regioideal Noordelijk Flevoland met onder andere herstructurering IJsselmeervisserij.		X	
Besluit beheer Haringvlietsluizen	33 Haringvlietsluizen op een kier ten behoeve van vismigratie.		X	

Project	Nr. Activiteit	In voorbereiding	In uitvoering	Uitgevoerd
Rijksstructuurvisie Grevelingen en Volkerak-Zoommeer	34 Doorlaatmiddel Brouwersdam ten behoeve van de waterkwaliteit.		X	
	35 Aanleg Flakkeese Spuisluis ter verbetering waterkwaliteit Grevelingenmeer.			X
Rijksstructuurvisie Zandhonger Oosterschelde	36 Klimaatbuffer van zand bij de Oesterdam.			X
	37 Doorlaatmiddel bij het Rammegors.			X
	38 Zandsuppletie van de Roggenplaat.		X	
Natuurpakket 600 ha estuariene natuur	39 Ontpoldering Hedwigepolder (312 ha).			X
	40 Ontpoldering Perkpolder (35 ha).			X
	41 Ontpoldering Het Zwin (12 ha).			X
	42 Gecontroleerd gereduceerd getij Waterdunen (121 ha).		X	
	43 Buitendijkse maatregelen Baalhoek en Knuitershoek (60 ha).			X
	44 Buitendijkse maatregelen overig (75 ha).		X	
Programma Ruimte voor de Rivier	45 Diverse projecten natuurontwikkeling.			X
Programma Maaswerken	46 Diverse projecten natuurontwikkeling.			X
Nadere Uitwerking Rivierengebied (NURG)	47 6.692 ha natuurontwikkeling in de uiterwaarden. Hiervan is 6.021 ha verworven en 4.953 ha ingericht en in beheer.			X
Programmatische Aanpak Grote Wateren	48 Vergroten laagdynamisch riviermilieu.		X	

Bijlage 4: Overzicht Beleidsrelevante Natuurindicatoren

INDICATOR	LINK NAAR INDICATORBLAD
1. Trend diersoorten natuurgebieden	• <i>Trend fauna in natuurgebieden op land provincies, 1990-2015</i>
2. Trend diersoorten stedelijke gebieden	• <i>Fauna van stedelijk gebied, 1990-2017</i>
3. Trend diersoorten agrarische gebieden	• <i>Fauna van het agrarisch gebied, 1990-2017</i>
4. Rode Lijst soorten NL	• <i>Rode Lijst Indicator, 1995-2018</i> • <i>Trends Rode Lijstsoorten provincies, 1990-2015</i>
5. VR soorten NL	• <i>Staat van instandhouding soorten en habitattypen Habitatrichtlijn en trends vogels Vogelrichtlijn, 2007-2012</i> • <i>Bijdrage provincies aan doelbereik Vogel- en Habitatrichtlijn, 2007-2012</i> • <i>Trends broedvogels Bijlage I Vogelrichtlijn provincies, 1990-2015</i>
6. HR soorten NL	• <i>Staat van instandhouding soorten en habitattypen Habitatrichtlijn en trends vogels Vogelrichtlijn, 2007-2012</i> • <i>Bijdrage provincies aan doelbereik Vogel- en Habitatrichtlijn, 2007-2012</i>
7. Kwaliteit landnatuur NL	• <i>Trends in kwaliteit van natuur, 1990 - 2017</i>
8. Natuurgebieden land	• <i>Areal ecosysteemkwaliteit landnatuur provincies, 2000-2012</i>
9. HR habitats NL	• <i>Staat van instandhouding soorten en habitattypen Habitatrichtlijn en trends vogels Vogelrichtlijn, 2007-2012</i>
10. Biologische kwaliteit KRW	• <i>Biologische kwaliteit KRW provincies, 2015</i>
11. Locaties omvang en verbinding	• <i>Toestand ruimtelijke en milieucondities landnatuur provincies, 2015</i>
12. Locaties mbt stikstof	• <i>Toestand ruimtelijke en milieucondities landnatuur provincies, 2015</i> • <i>Trends milieucondities landnatuur provincies, 1999-2016</i>
13. Locaties mbt bodemvocht	• <i>Toestand ruimtelijke en milieucondities landnatuur provincies, 2015</i> • <i>Trends milieucondities landnatuur provincies, 1999-2016</i>
14. Locaties mbt zuurgraad bodem	• <i>Toestand ruimtelijke en milieucondities landnatuur provincies, 2015</i> • <i>Trends milieucondities landnatuur provincies, 1999-2016</i>
15. Fysisch/chemische kwaliteit KRW	• <i>Algemene fysisch-chemische waterkwaliteit KRW, 2015</i>
EX ANTE INDICATOR	LINK NAAR INDICATORBLAD
16. Provinciale bijdrage VHR ex-ante	• <i>Modelberekening doelbereik Vogel- en Habitatrichtlijn in 2027 en bijdragen provincies</i>
17. Provinciale toestand milieu- & ruimtelijke condities ex-ante	• <i>Invloed voorgenomen beleid op geschiktheid ruimtelijke- en milieucondities voor landnatuur 2027</i>

Colofon

Dit is een uitgave van het Interprovinciaal overleg (IPO) en het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Deze uitgave is tot stand gekomen met ondersteuning door BIJ12.

IPO

Herengracht 23
2511 EG Den Haag
070 888 1212
www.ipo.nl

BIJ12

Leidseveer 2-10
3511 SB Utrecht
085 486 22 22
www.bij12.nl

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Bezuidenhoutseweg 73
2594 AC Den Haag
070 379 8911
[www\[minlnv.nl](http://www[minlnv.nl)

Vormgeving: Ocelot Ontwerp

Foto's: Hein Dielissen / Staatsbosbeheer (voorkant);
Wutsje / Wikimedia Commons CC-BY-SA (p. 8);
John Anderson / Dreamstime.com (p. 30);
Gerard van Breemen / Staatsbosbeheer (p. 37);
Jeroen van der Wielen (p. 39); Sjon.nl (overige foto's).

Illustratie p. 46: Studio Bas Kohler, www.baskohler.nl.

Druk: Veldhuis Media

Den Haag, oktober 2019

